

Likovne intervencije u rehabilitaciji počinitelja kaznenih djela

Barišić, Doris

Master's thesis / Diplomski rad

2020

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Education and Rehabilitation Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:158:730336>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-11-09**

Repository / Repozitorij:

[Faculty of Education and Rehabilitation Sciences - Digital Repository](#)

Sveučilište u Zagrebu
Edukacijsko – rehabilitacijski fakultet

Diplomski rad

Likovne intervencije u rehabilitaciji počinitelja kaznenih djela

Doris Barišić

Zagreb, rujan 2020.

Sveučilište u Zagrebu
Edukacijsko – rehabilitacijski fakultet

Diplomski rad

Likovne intervencije u rehabilitaciji počinitelja kaznenih djela

Studentica:

Doris Barišić

Mentorica:

izv.prof.dr.sc. Anita Jandrić Nišević

Zagreb, rujan 2020.

Izjava o autorstvu rada

Potvrđujem da sam osobno napisala rad „*Likovne intervencije u rehabilitaciji počinitelja kaznenih djela*“ i da sam njegova autorica.

Svi dijelovi rada, nalazi ili ideje koje su u radu citirane ili se temelje na drugim izvorima jasno su označeni kao takvi te su adekvatno navedeni u popisu literature.

Ime i prezime: Doris Barišić

Mjesto i datum: Zagreb, rujan 2020.

Naslov rada: Likovne intervencije u rehabilitaciji počinitelja kaznenih djela

Studentica: Doris Barišić

Mentorica: izv.prof.dr.sc. Anita Jandrić Nišević

Program/Modul: Socijalna pedagogija/Odrasli

Sažetak

Rehabilitacija je rezultat bilo koje planirane intervencije koja je usmjerena k smanjivanju buduće kriminalne aktivnosti prijestupnika, bilo da je to smanjenje postignuto promjenama u ličnosti, ponašanju, sposobnostima, stavovima, vrijednostima ili drugim čimbenicima (Sechrest, White i Brown, 1979). U kontekstu izvršavanja kazne zatvora rehabilitacija se nastoji postići kroz individualizaciju kazne izradom pojedinačnog programa postupanja, primjenom općih programa tretmana koji su usmjereni na rad, izobrazbu i organizaciju slobodnog vremena zatvorenika te primjenom posebnih programa usmjerenih na smanjivanje i uklanjanje dinamičkih čimbenika rizika te smanjivanje rizika od kriminalnog povrata (Uprava za zatvorski sustav, 2020).

Likovna umjetnička ekspresija čini sastavnu komponentu penalnog sustava što je vidljivo kroz postojanje zanatskih radionica u zatvorima, oslikanih zatvorskih murala, ukrašenih omotnica u koje zatvorenici stavljaju pisma koja šalju svojim bliskim ljudima te detaljnih tetovaža koje krase njihova tijela (Gussak, 2007). Kao vrste posebnih programa tretmana, posljednjih se godina u zatvorski sustav diljem svijeta, ali i Republike Hrvatske uvode likovne intervencije.

Istraživanja su pokazala kako sudjelovanje u likovnim intervencijama donosi brojne dobrobiti zatvorenicima; poboljšava motoričke sposobnosti, potiče razvoj emocionalnih vještina, samoizražavanje, razvoj psihičkih funkcija poput pamćenja, percepcije i pažnje te poboljšavanje kognitivnih procesa kao što su mišljenje, motivacija i rasuđivanje (Carbajal, 2016). Također, kroz likovnu umjetnost omogućava im se bijeg od zatvorske svakodnevice, poboljšava raspoloženje, osigurava autonomija, jača samopouzdanje i omogućava zatvorenicima siguran i društveno prihvatljiv način izražavanja teških emocija kao što su ljutnja i agresija (Merriam, 1998).

Cilj je ovog diplomskog rada opisati tipove likovnih intervencija koji se danas koriste u svrhu rehabilitacije počinitelja kaznenih djela te prikazati dostupne posebne programe tretmana i umjetničke projekte koji se temelje na likovnoj umjetnosti u kaznenim tijelima u svijetu i Hrvatskoj. Stoga su u radu opisani programi tretmana bazirani na likovnoj umjetnosti u zatvorima u SAD-u, Ekvadoru, Španjolskoj, Australiji i Hrvatskoj. Opisani programi i projekti pokazuju mnogobrojne pozitivne promjene kod zatvorenika, razvijanje vještina i povećanje osjećaja dobrobiti te je u radu opisan niz pozitivnih mogućnosti likovne umjetnosti za postizanje promjena u zatvorskom okruženju.

Ključne riječi: rehabilitacija, likovne intervencije, umjetnost, tretman zatvorenika

Title: Art Interventions in Rehabilitation of Offenders

Student: Doris Barišić

Tutor: izv.prof.dr.sc. Anita Jandrić Nišević

The program/module: Social Pedagogy/Adults

Abstract

Rehabilitation is the result of any planned intervention that reduces an offender's further criminal activity, whether that reduction is mediated by personality, behavior, abilities, attitudes, values, or other factors (Sechrest, White and Brown, 1979). In the context of prison sentence, the rehabilitation is sought to be achieved through the individualization of sentence by making individual imprisonment program, implementing general treatment programmes, which aim on work, education and organization of free time, and implementing special treatment programmes, which aim on reducing and removing dynamic risk factors and reducing the risk of recidivism (Uprava za zatvorski sustav, 2020).

Artistic art expression forms part of penal system which is evidenced through craft shops, inmate-painted wall murals, decorative envelopes that inmates use to send letters to loved ones, and intricate tattoos designed and displayed on their bodies (Gussak, 2007). Art interventions are implemented as types of special treatment programmes in prison system around the world and in the Republic of Croatia in recent years.

The studies have shown that participating in art interventions brings numerous benefits to the inmates: improves motorical abilities, encourages development of emotional skills, self-expression, mental functions such as memory, perception and attention, and also improves cognitive processes like thinking, motivation and reasoning (Carbajal, 2016). Fine art also enables escape from prison everyday life, improves mood, provides autonomy, strengthens self-confidence and provides safe and acceptable way of releasing feelings such as anger and aggression (Merriam, 1998).

The aim of this thesis is to describe the types of art interventions which are used nowadays in purpose of the rehabilitation of offenders and show available special treatment programmes and art projects which are based on fine arts in penalty system around the world and in Croatia. Therefore in the paper are described program treatments based on fine arts in prisons in USA, Ecuador, Spain, Australia and Croatia. Described programs and projects show numerous positive changes on inmates, developed skills and increased feeling of well-being. The paper describes numerous positive opportunities for making changes in prison surroundings.

Key words: rehabilitation, art interventions, art, treatment of inmates

SADRŽAJ

1. UVOD	1
2. POJMOVNA ODREĐENJA REHABILITACIJE POČINITELJA KAZNENIH DJELA	3
3. ZAKONSKI OKVIR REHABILITACIJE POČINITELJA KAZNENIH DJELA	5
4. TRETMAN ZATVORENIKA	8
4.1. Opći programi tretmana.....	8
4.2. Posebni programi tretmana.....	10
4.3. Mali rehabilitacijski programi (razvojno – edukativni programi)	12
5. KORIŠTENJE LIKOVNE UMJETNOSTI U REHABILITACIJI	15
6. KORIŠTENJE LIKOVNE UMJETNOSTI U REHABILITACIJI POČINITELJA KAZNENIH DJELA.....	18
6.1. Česti likovni motivi počinitelja kaznenih djela u zatvorskom prostoru	19
6.2. Važnost estetskog prostora u zatvorskom okruženju	21
6.3. Art terapija u zatvorskom sustavu	22
6.4. Dobrobiti primjene art terapije u zatvorskom sustavu.....	25
7. PREGLED PROGRAMA UTEMELJENIH NA LIKOVNOJ UMJETNOSTI U SVIJETU	27
7.1. The Inmate Mural Arts program (IMAP)	27
7.1.1. Mural „Transformation through Unity“	28
7.1.2. Mural „Gospel of the rock“	29
7.1.3. Mural „Beacon of Hope“	29
7.2. Projekt „Murales de libertad“	30
7.3. Radionica kreativnog izražavanja u zatvoru Navalcarnero	32
7.3.1. Prva faza u radu radionice	33
7.3.2. Druga faza u radu radionice	34
7.3.3. Rezultati evaluacije radionice.....	36
7.4. The Statewide Indigenous Arts in Prisons and Community Program (SIAPC)	37
7.4.1. Evaluacija programa „The Statewide Indigenous Arts in Prisons and Community Program“ (SIAPC).....	39
8. PREGLED PROGRAMA UTEMELJENIH NA LIKOVNOJ UMJETNOSTI U ZATVORSKOM SUSTAVU REPUBLIKE HRVATSKE	42
8.1. Projekt „Uzorna kaznionica“	42
8.1.1. Motivi izvedenih likovnih intervencija u sklopu projekta.....	43
8.1.2. Likovne radionice provedene u sklopu projekta.....	44
8.1.3. Rezultati istraživačkog rada u sklopu projekta.....	45

8.2. Projekt „Revitalizacija zatvorskog prostora umjetnošću“	46
8.2.1. Rezultati kvantitativnog istraživačkog rada u sklopu projekta.....	47
8.2.2. Rezultati kvalitativnog istraživačkog rada u sklopu projekta.....	48
8.3. Projekt „Umjetnost je i u meni i u tebi“	50
9. ZAKLJUČAK	53
10. LITERATURA	55

1. UVOD

„Art is the only way to run away without leaving home.”

- Twyla Tharp¹

Umjetnost je jedinstvena za sve, ima neograničeno djelovanje i nudi bezbroj pozitivnih mogućnosti za učinkovitu promjenu životnog okruženja svih ljudi (Šefčić, 2019). Na prvi pogled umjetnost i zatvor predstavljaju proturječne društvene komponente. Umjetnost ukazuje na slobodu, neozbiljnost, kreativnost i igru, dok zatvor upućuje na red, disciplinu, ozbiljnost, strogoću, autoritet i pravila. No, njihov međusobni odnos može rezultirati promjenom smjera viđenja umjetnosti kao terapijskog postupka, dok se promjena viđenja zatvora kreće u smjeru njegove humanizacije (Gulin Zrnić i sur., 2019).

Rehabilitacija je rezultat bilo koje planirane intervencije koja je usmjerena k smanjivanju buduće kriminalne aktivnosti prijestupnika, bilo da je to smanjenje postignuto promjenama u ličnosti, ponašanju, sposobnostima, stavovima, vrijednostima ili drugim čimbenicima (Sechrest, White i Brown, 1979). Njezin cilj je povratak prijestupnika, kroz tretman, na način življenja u skladu sa zakonom. Tretman zatvorenika u kontekstu organizacije zatvorskog života promatra se kroz tri razine; opći programi tretmana, posebni programi tretmana i mali rehabilitacijski programi (Buđanovac, 1996; prema Mikšaj – Todorović i sur., 1998). Likovna umjetnost uspješno se koristi u zatvorskom sustavu s ciljem rehabilitacije zatvorenika i omogućava veliki niz dobrobiti i pozitivnih promjena. Neke od njih su: poboljšana samodisciplina i samopoštovanje, veće poštovanje drugih, povećani osjećaj svrhe, bolja povezanost s obitelji i zajednicom, poboljšano upravljanje vremenom, motivacija, veća otvorenost uma², razvoj emocionalnih vještina, samoizražavanje, razvoj psihičkih funkcija poput pamćenja, percepcije i pažnje te poboljšavanje kognitivnih procesa kao što su mišljenje, motivacija i rasuđivanje (Carbajal, 2016).

Danas se u zatvorima diljem svijeta mogu pronaći vrijedni programi koji, koristeći likovnu umjetnost, žele zatvorenicima pružiti nadu za bolju budućnost i život u skladu sa zakonom nakon izlaska na slobodu. U radu su opisani svjetski zatvorski programi: „The Inmate Mural Arts Program“ u SAD-u, Projekt „Murales de libertad“ u Ekvadoru, Radionica kreativnog izražavanja u zatvoru Navalcarnero u Španjolskoj i „The Statewide Indigenous Arts in Prisons

¹ <http://www.justiceaction.org.au/art-in-prison>

² <https://sites.coloradocollege.edu/hip/art-therapy/>

and Community Program“ u Australiji. Također se u posljednjih nekoliko godina i u hrvatskom zatvorskom sustavu koristi transformativna moć likovne umjetnosti sa svrhom rehabilitacije zatvorenika. Stoga su u radu opisani izvedeni projekti: „Uzorna kaznionica“, „Revitalizacija zatvorskog prostora umjetnošću“ i „Umjetnost je i u meni i u tebi“.

Cilj je ovog diplomskog rada opisati tipove i obilježja likovnih intervencija koji se danas koriste u svrhu rehabilitacije počinitelja kaznenih djela te prikazati dostupne posebne programe tretmana i umjetničke projekte koji se temelje na likovnoj umjetnosti u kaznenim tijelima u svijetu i Hrvatskoj.

2. POJMOVNA ODREĐENJA REHABILITACIJE POČINITELJA KAZNENIH DJELA

Postoje različite definicije pojma rehabilitacija, no sve uključuju tri važna aspekta, a to su: željeni ishod rehabilitacije, intervenirajuće varijable za koje se pretpostavlja da su cilj rehabilitacijskog tretmana te intervencija za sebe (Sechrest, White i Brown, 1979). Navedeni autori uzimajući u obzir navedene stavke definiraju rehabilitaciju kao rezultat bilo koje planirane intervencije koja je usmjerena k smanjivanju buduće kriminalne aktivnosti prijestupnika, bilo da je to smanjenje postignuto promjenama u ličnosti, ponašanju, sposobnostima, stavovima, vrijednostima ili drugim čimbenicima. Iz samog pojma rehabilitacije isključeni su učinci procesa maturacije i učinci povezani sa strahom ili zastrašivanjem. Stoga je cilj procesa rehabilitacije povratak prijestupnika, kroz tretman, na način življenja u skladu sa zakonom.

Jukić i Sabljo (2017) navode kako tretman koji se provodi u zatvoru zapravo predstavlja svojevrsni medij i oruđe kojim se utječe na zatvorenika u kontekstu resocijalizacije. Njime se želi utjecati na ličnost zatvorenika na način da postane društveno funkcionalan i uspješan u procesu samoaktualizacije, ali bez ulaženja u konflikte s drugim članovima društva. Kreiranjem programa tretmana nastoji se stvoriti individualna promjena kod zatvorenika koja se temelji na vlastitom izboru. McGuire (2001; prema Jandrić Nišević, 2015) navodi kako se taj proces sastoji od edukacije; koja pomaže pojedincu da usvoji potrebna znanja, treninga; koji pomaže pojedincu da usvoje različite vještine za primjenu u svakodnevnom životu i terapije; koja pomaže pojedincu da umanja različite oblike i simptome mentalnih poremećaja i problema s emocijama. U tretmanskome programu nastoji se zadovoljiti cilj vraćanja prijestupnika društvu na način da bude fizički, mentalno i moralno pripremljen na poštovanje zakona, bez uporabe straha kojeg je izazvala kazna (Wiehofen, 1971; prema Damjanović i sur., 2002).

McGuire (2001; prema Jandrić Nišević, 2015) govori o rehabilitacijskim programima kao o pružanju prijestupnicima planirane mogućnosti učenja čiji je opći cilj smanjenje recidivizma. Andrews i sur. (1990; prema Mikšaj – Todorović i sur., 1998) navode kako redukcija recidivizma nije moguća bez osiguranja rehabilitacijskih intervencija koje trebaju biti utemeljene na kliničkim principima rehabilitacije. Navedeni autori ističu kako za uspješno smanjenje recidivizma je potrebno upotrijebiti rehabilitacijski postupak koji se temelji na tri psihološka principa. To su: princip rizika, princip kriminogenih potreba i princip prijemčivosti. Princip rizika odnosi se na to da na prijestupnike koji se nalaze u većem riziku

od recidiva treba primijeniti intervencije većeg intenziteta, dok onim prijestupnicima u manjem riziku više odgovaraju manje intenzivne intervencije. Princip kriminogenih potreba odnosi se na postavljanje fokusa na dinamičke čimbenike rizika koji su skloni promjeni. Princip prijemčivosti odnosi se na korištenje modela tretmana koje su u skladu s potrebama i stilovima učenja prijestupnika jer će se na taj način lakše postići postavljeni ciljevi.

Sadržaj izdržavanja kazne zatvora od izrazite je važnosti za prevenciju recidivizma. Petersilia (2004; prema Maloić i sur., 2015) ističe kako na procesu rehabilitacije i socijalne integracije treba raditi od prvog dana dolaska prijestupnika u zatvor. Potrebno je pružiti prijestupnicima sudjelovanje u konstruktivnim aktivnostima tijekom izvršavanja kazne, poticati ih na održavanje kontakata s vanjskim svijetom i pružati im podršku u procesu pripreme za izlazak na slobodu te po dolasku na slobodu, sve s ciljem rehabilitacije i socijalne reintegracije (Coyle, 2002; prema Maloić i sur., 2015).

3. ZAKONSKI OKVIR REHABILITACIJE POČINITELJA KAZNENIH DJELA

Kazneni zakon Republike Hrvatske (NN, 125/11, 144/12, 56/15, 61/15, 101/17, 118/18, 126/19) kao svrhu kažnjavanja navodi izraz društvene osude zbog počinjenog kaznenog djela, jačanje povjerenja građana u pravni poredak utemeljen na vladavini prava, utjecaj na počinitelja i sve druge da ne čine kaznena djela kroz jačanje svijesti o pogibeljnosti činjenja kaznenih djela i o pravednosti kažnjavanja te omogućavanje počinitelju ponovno uključivanje u društvo. U kontekstu rehabilitacije posebno je važno promotriti dio koji se odnosi na ponovno uključivanje počinitelja u društvo koje se nastoji postići procesom rehabilitacije u sklopu programa tretmana.

Zakonom o izvršavanju kazne zatvora uređuje se izvršavanje kazne zatvora. Ovaj zakon kao glavnu svrhu izvršavanja kazne zatvora u drugom članku navodi, „uz čovječno postupanje i poštovanje dostojanstva osobe koja se nalazi na izdržavanju kazne zatvora, njegovo osposobljavanje za život na slobodi u skladu sa zakonom i društvenim pravilima“. Kako bi se ispunila navedena svrha, Zakon predviđa donošenje pojedinačnog programa izvršavanja kazne zatvora za svakog zatvorenika (NN, 128/99, 55/00, 59/00, 129/00, 59/01, 67/01, 11/02, 190/03, 76/07, 27/08, 83/09, 18/11, 48/11, 125/11, 56/13, 150/13, 98/19).

Damjanović i sur. (2000) navode kako u Republici Hrvatskoj postoji dobar zakonski okvir, kao i zakonska podloga za stručno i tretmansko izvršavanje kazne zatvora posebice zato što se donošenjem Zakona o izvršavanju kazne zatvora posebna pažnja posvetila izradi, provođenju i praćenju odgovarajućih individualnih programa postupanja sa zatvorenicima.

Sam Zakon o izvršavanju kazne zatvora u članku 69. predviđa donošenje pojedinačnog programa izvršavanja kazne zatvora za svakog zatvorenika pojedinačno te u stavku 3 navodi kako se program sastoji od „pedagoških, radnih, zdravstvenih, psiholoških, socijalnih i sigurnosnih postupaka primjerenih osobinama i potrebama zatvorenika te primjerenih vrsti i mogućnostima kaznionice, odnosno zatvora“ (NN, 128/99, 55/00, 59/00, 129/00, 59/01, 67/01, 11/02, 190/03, 76/07, 27/08, 83/09, 18/11, 48/11, 125/11, 56/13, 150/13, 98/19). U programu se utvrđuje smještaj zatvorenika na odjel i rad, način provođenja njegovog slobodnog vremena, posebni postupci poput: obveznog liječenja od ovisnosti, pružanja socijalne, psihološke i psihijatrijske pomoći te pružanje skupnog i individualnog rada koji je potreban zatvoreniku, omogućavanje strukovnog usavršavanja i izobrazbe, kao i kontakata s vanjskim svijetom, pogodnosti, posebne mjere sigurnosti te program pripreme za otpust, ali i pomoć nakon izlaska na slobodu. Zakon je predvidio i mijenjanje programa u skladu sa

zatvorenikovim ponašanjem i uspješnosti provođenja te da se zatvorenika treba upoznati s programom, ali i s njegovim izmjenama (NN, 128/99, 55/00, 59/00, 129/00, 59/01, 67/01, 11/02, 190/03, 76/07, 27/08, 83/09, 18/11, 48/11, 125/11, 56/13, 150/13, 98/19). Damjanović i sur. (2000) navode kako omogućavanje ovako individualiziranog pristupa zatvorenicima za glavnu svrhu ima postizanje najboljih mogućih učinaka za pojedinca koji je prekršio zakon, ali i za društvo u cjelini.

Prilikom dolaska zatvorenika u zatvor ili kaznionicu započinje njegovo pripremanje za otpust. Od samog dolaska u zatvor ili kaznionicu zatvorenika se potiče na odgovorno sudjelovanje u pripremi za otpust, posebno na održavanje kontakata s obitelji, kontaktiranje s tijelima državne vlasti, ustanovama, udrugama i osobama koje se organizirano bave uključivanjem zatvorenika u život na slobodi (NN, 128/99, 55/00, 59/00, 129/00, 59/01, 67/01, 11/02, 190/03, 76/07, 27/08, 83/09, 18/11, 48/11, 125/11, 56/13, 150/13, 98/19). Zakon o izvršavanju kazne zatvora također predviđa da se zatvorenika najkasnije tri mjeseca prije otpusta uključi u pojedinačni ili skupni savjetodavni rad kako bi se mogao u potpunosti pripremiti za život na slobodi. Kaznionica, odnosno zatvor u sklopu priprema zatvorenika za otpust kontaktira i nadležni probacijski ured koji obavlja poslove pripreme prihvata zatvorenika. Isto tako, nakon otpuštanja iz zatvora, odnosno kaznionice, otpušteni se može obratiti nadležnom sucu izvršenja radi pružanja pomoći i podrške po otpustu, a sam sudac izvršenja surađuje s nadležnim centrom za socijalnu skrb radi poduzimanja potrebnih mjera (NN, 128/99, 55/00, 59/00, 129/00, 59/01, 67/01, 11/02, 190/03, 76/07, 27/08, 83/09, 18/11, 48/11, 125/11, 56/13, 150/13, 98/19). Ključni element zatvorske kazne podrazumijeva oduzimanje slobode počiniteljima kaznenih djela, no istovremeno ne smije nikako značiti i prekid veza s društvenom zajednicom u koju će se počinitelj vratiti. Zato se od samog početka zatvorske kazne zatvorenika priprema na otpust. U samom Zakonu se ističe značaj održavanja kontakta zatvorenika s vanjskim svijetom, progresivni sustavi izdržavanja kazne zatvora te postupni povratak zatvorenika u zajednicu kako bi se omogućila potpuna rehabilitacija i smanjio recidivizam (Kanduč, 1996; Tigges, 2011; prema Maloić i sur., 2015).

Stupanjem na snagu Zakona o izvršavanju kazne zatvora i donošenjem podzakonskih uredbi i pravilnika dobila se kvalitetna podloga za dodatno tretmanski usmjereno izdržavanje kazne zatvora (Damjanović i sur., 2002). Zatvorenicima se omogućava individualizirani tretman prilagođen njihovim potrebama koji je propisan pojedinačnim programom postupanja. Na taj se način djeluje na konkretno neprihvatljivo ponašanje zatvorenika i utječe se na postizanje promjena u ponašanju kako bi se po izlasku na slobodu ponašali u skladu sa zakonom.

Smatram da je to jako važno u postizanju rehabilitacije zatvorenika, smanjenja recidivizma, ali i njihove resocijalizacije u društvo. Kao što je već navedeno, zakonodavac je predvidio i uključivanje zatvorenika u obrazovanje i rad tijekom izdržavanja kazne zatvora. To omogućava direktnu pripremu zatvorenika za život na slobodi jer im omogućava stjecanje novih znanja i vještina za život u skladu sa zakonom. U tom pogledu izrazito važnim smatram činjenicu da na dobivenoj diplomi zatvorenika nakon završenog obrazovanja ne piše da je stečena u zatvoru. Navedeno je posebice korisno jer ne doprinosi dodatnoj stigmatizaciji u pronalasku posla nakon izlaska zatvorenika na slobodu. Rehabilitaciji zatvorenika pridonosi i činjenica da su u procesu pripreme za otpust zatvorenika uključene i institucije u zajednici, poput; policijske uprave i postaje nadležne za mjesto otpusta, Centar za socijalnu skrb, probacijski ured u mjestu otpusta zatvorenika te Centri za prevenciju ovisnosti, kao i Klubovi liječenih alkoholičara ukoliko je određen nastavak provođenja sigurnosne mjere liječenja od ovisnosti, ali i psihijatrijske ustanove ukoliko se radi o nastavku provođenja sigurnosne mjere obveznog psihijatrijskog liječenja. Sve to zajedno pridonosi lakšem procesu reintegracije počinitelja kaznenih djela u društvo nakon izdržane zatvorske kazne.

Važnim i korisnim bih izdvojila i uključivanje zatvorenika u pojedinačni ili skupni savjetodavni rad najkasnije tri mjeseca prije otpusta, kao i boravak u poluotvorenim dijelovima kaznionice kao dio procesa pripreme za otpust. Mislim da je to važno za kontekst rehabilitacije jer su, tijekom boravka u kaznionici, zatvorenici naviknuti na visoko strukturiran način života uz veliki broj deprivacija te malu mogućnost donošenja vlastitih odluka. Po izlasku na slobodu, takav način života se drastično mijenja i odjednom im je dostupno sve što pozele te upravo zbog te nagle želje za slobodom može doći do recidiva. Zato je važno imati progresivni zatvorski sustav koji postepeno priprema zatvorenike za život na slobodi. Sve u svemu, mogu zaključiti kako je hrvatski zakonski okvir kvalitetno postavljen jer je orijentiran k postizanju rehabilitacije počinitelja kaznenih djela i njihove ponovne integracije u društvo te života u skladu sa zakonom.

4. TRETMAN ZATVORENIKA

Tretman zatvorenika u kontekstu organizacije zatvorskog života može se promatrati kroz tri razine (Buđanovac, 1996; prema Mikšaj – Todorović i sur., 1998). To su: opći programi tretmana, posebni programi tretmana i mali rehabilitacijski programi. Šarić (2006) je došao do zaključka da je velikom broju zatvorenika potrebno uključivanje u više različitih tretmanskih programa kako bi se utjecalo na smanjenje recidivizma. Također, isti autor ističe da je potrebno primjenjivati načelo individualizacije kazne kako bi se postigla što veća učinkovitost tretmanskih postupaka. Seitera i Kadela (2003; prema Maloić i sur., 2015) u svojem istraživanju analizirali su čimbenike koji doprinose uspješnoj socijalnoj reintegraciji zatvorenika. Rezultati su pokazali kako su učinkoviti programi tretmana koji su usmjereni na stjecanje radnih vještina, zatim programi koji omogućavaju rad izvan zatvora jer na taj način dolazi do manje stope kriminalnog povrata, kao i bolje stečenih radnih vještina, i programa liječenja ovisnosti o drogama koji također utječu na manju stopu kriminalnog povrata, korištenja ili preprodaja droge te kršenja uvjeta probacije. Za obrazovne programe nije dokazano da smanjuju stopu kriminalnog povrata, ali utječu na povećanje šansi za zapošljavanjem.

4.1. Opći programi tretmana

Opći programi tretmana usmjereni su na postizanje rehabilitacije i resocijalizacije zatvorenika, a odnose se na obrazovanje, rad i organizaciju njihovog slobodnog vremena. Uključuju i program pripreme za otpust i socijalnu reintegraciju te omogućavanje pružanja pomoći nakon otpusta. Usmjereni su na održavanje zatvorenikovih kontakata s vanjskim svijetom, kontaktiranje s tijelima državne vlasti, ustanovama, udrugama i osobama koje se organizirano bave uključivanjem zatvorenika u život na slobodi te provode interdisciplinarno u suradnji s različitim odjelima zatvorskog sustava - odjel tretmana, odjel za rad i strukovnu izobrazbu, odjel osiguranja i odjel zdravstvene zaštite (Uprava za zatvorski sustav i probaciju, 2020).

Izobrazbu zatvorenika čine tri međusobno povezane cjeline. To su: opismenjavanje i završavanje osnovnoškolskog obrazovanja neovisno o dobi zatvorenika (uz osiguravanje obveznog osnovnog obrazovanja za zatvorenike do 21 godine života), osposobljavanje za obavljanjem osnovnih poslova i srednjoškolska izobrazba za određena zanimanja te razni

tečajevi uz nastavak obrazovanja na razini srednje, više i visoke škole. Izobrazba se realizira u suradnji s vanjskim obrazovnim institucijama te se zatvorenike potiče na završavanje započetog obrazovanja s ciljem uspješnije socijalne reintegracije po izlasku na slobodu (Kalauz, 2015). Nakon završene izobrazbe ili osposobljenja zatvorenici dobivaju svjedodžbu, odnosno potvrdu iz koje nije vidljivo da su je stekli tijekom zatvorske kazne.

Zatvorenicima se tijekom izdržavanja kazne omogućuje rad u skladu s njihovim zdravstvenim sposobnostima, stečenim znanjima te mogućnostima zatvora, odnosno kaznionice radi održavanja i stjecanja stručnog znanja i iskustva, osposobljavanja i zadovoljavanja tjelesnih i duševnih potreba (Zakon o izvršavanju kazne zatvora, NN, 128/99, 55/00, 59/00, 129/00, 59/01, 67/01, 11/02, 190/03, 76/07, 27/08, 83/09, 18/11, 48/11, 125/11, 56/13, 150/13, 98/19). Zatvorenika se može zaposliti na poslovima u kaznionici, odnosno zatvora ili kod drugog poslodavca izvan kaznionice, odnosno zatvora. Mogu raditi na pomoćno – tehničkim poslovima koji uključuju održavanje čistoće i urednosti zatvorskog prostora, pranje vozila, ličenje, pomoćne poslove u praonici rublja, kuhinji, skladištu, zatvorskoj prodavaonici i radionici. U zatvorskoj radionici mogu obavljati poslove obrade drva i metala, ugostiteljstva, poljoprivrede, održavanja, eksploatacije kamena i slično, a izvan zatvora, odnosno kaznionice mogu obavljati pomoćne poslove u pilani, poslove utovara i istovara, poslove preseljenja, pomoćne građevinske radove ili radove u poljoprivredi (Kalauz, 2015).

Zatvori, odnosno kaznionice dužni su osigurati prostor i opremu za konstruktivno provođenje slobodnog vremena zatvorenika te u tu svrhu organiziraju različite aktivnosti u kojima zatvorenici mogu zadovoljiti svoje tjelesne, duhovne i kulturne potrebe. Zatvorenici imaju mogućnost sudjelovati u likovnim, tehničkim, glazbenim, literarnim, dramskim, informatičkim i sličnim radionicama, raspravnim klubovima ili vježbaonicama shodno pojedinačnom programu postupanja. Zatvori, odnosno kaznionice omogućavaju zatvorenicima nabavu knjiga, novina i časopisa, osiguravaju uvjete za tjelovježbu i sportsku rekreaciju, organiziraju umjetničke priredbe ili predavanja te omogućavaju zatvorenicima praćenje radijskog i televizijskog programa u skladu s kućnim redom (Zakon o izvršavanju kazne zatvora, NN, 128/99, 55/00, 59/00, 129/00, 59/01, 67/01, 11/02, 190/03, 76/07, 27/08, 83/09, 18/11, 48/11, 125/11, 56/13, 150/13, 98/19). Također, zatvori, odnosno kaznionice surađuju s različitim udrugama civilnog društva kako bi omogućili zatvorenicima svrhovito provođenje slobodnog vremena (Uprava za zatvorski sustav i probaciju, 2020). Damjanović i sur. (2002) ističu važnost organiziranja svrhovitog korištenja slobodnog

vremena za zatvorenike jer se na taj način potiče razvoj njihovih kreativnih sposobnosti i osobina te se podiže razina njihove opće kulture.

4.2. Posebni programi tretmana

Posebni programi tretmana provode se grupno u sklopu pojedinačnog programa postupanja, ovisno o razini kriminogenog rizika zatvorenika i njegovih tretmanskih potreba. Usmjereni su na specifične skupine zatvorenika kao što su ovisnici; o drogama ili alkoholu, nasilni delinkventi, seksualni delinkventi i slično. Kroz posebne programe nastoji se djelovati na smanjivanje i uklanjanje dinamičkih čimbenika rizika te smanjivanje rizika od kriminalnog povrata (Uprava za zatvorski sustav i probaciju, 2020).

Posebni programi tretmana čine osnovu za uspješnu rehabilitaciju i resocijalizaciju zatvorenika. Obuhvaćaju grupni i individualni psihosocijalni tretman te stvaraju pretpostavke za postizanje promjene u stavovima, vrijednostima i ponašanju zatvorenika zbog čega imaju utjecaj na svrhu izvršavanja zatvorske kazne.³

Jandrić Nišević (2015; prema Gendreau, 1981; Andrews, Bonta i Hoge, 1990; Logan i Gaes, 1993; McGuire i Priestley, 1995, Andrews, 1995; Cullen, 2002; Gendreau, 2000; Ferguson, 2002) navodi principe uspješnih programa tretmana koji su važni za postizanje rehabilitacije. To su:

- 1) Dobar konceptualni model tretmana, što znači da tretman treba imati odgovarajuću teorijsku podlogu. Najveći broj istraživanja pokazao je da su najučinkovitiji programi tretmana oni koji su utemeljeni na kognitivno-bihevioralnim principima.
- 2) Klasifikacija rizika odnosi se na to da programske intervencije trebaju biti usklađene s razinom rizika prijestupnika na način da visoko rizični prijestupnici dobivaju veći intenzitet tretmanskih usluga.
- 3) Kriminogene potrebe, odnosno potrebno je razlikovati prijestupnikove potrebe koje doprinose ili podržavaju kriminalno ponašanje od onih koje nemaju poveznice s kriminalnim ponašanjem.

³ <https://pravosudje.gov.hr/zatvorski-sustav/tretman-zatvorenika/6159>

- 4) Responzivnost što znači da je potrebno uskladiti stil klijenta i terapeuta koji s njim radi. Kako bi se postigli optimalni rezultati potrebna je podudarnost programa tretmana, osobina klijenta i osobina i terapeuta.
- 5) Temeljenost na zajednici znači da bi program tretmana trebalo održavati u prirodnoj sredini prijestupnika, što je u slučaju visokorizičnih prijestupnika teško izvesti pa se zato provode u penalnim institucijama.
- 6) Modalitet tretmana odnosi se na to da program tretmana treba uključivati širok spektar tretmanskih potreba prijestupnika čiji se sadržaji i metode rada temelje na kognitivno-bihevioralnom modelu.
- 7) Integritet tretmana koji obuhvaća usklađenost metoda rada s ciljevima tretmana, način provođenja tretmana od strane terapeuta i način povezanosti terapeuta i klijenta. Tu se ističe važnost empatije, povjerenja, iskrenosti, otvorenosti i jasne komunikacije.
- 8) Usmjerenost tretmana na dinamične rizične faktore koji se mogu mijenjati; poput stavova, vrijednosti i odnosa.
- 9) Strategije prevencije povrata koje uključuju: planiranje i vježbanje alternativnih prosocijalnih ponašanja, prepoznavanje potencijalnih rizičnih situacija, planiranje i vježbanje alternativnih odgovora na takve situacije, učenje novih ponašanja u složenim situacijama, dodatne susrete nakon završetka programa i rad s obitelji kako bi mogli pružiti adekvatnu podršku prijestupniku za prosocijalno ponašanje.
- 10) Osiguravanje posttretmanske skrbi.

U zatvorskom sustavu Republike Hrvatske provode se sljedeći posebni programi tretmana: tretman ovisnika o alkoholu, odnosno osoba s alkoholom uzrokovanim poremećajima (KLA), tretman ovisnika o drogama, odnosno osoba s drogom uzrokovanim poremećajima (KLO, PORTO-s), tretman osoba oboljelih od PTSP-a, trening kontrole agresivnog ponašanja (ART), tretman seksualnih delinkvenata (PRIKIP - prevencija recidivizma i kontrola impulzivnog ponašanja), tretman počinitelja kaznenih djela u prometu, trening socijalnih vještina i tretman počinitelja kaznenih djela s obilježjem nasilja (NAS) (Uprava za zatvorski sustav i probaciju, 2020).

Najčešći način mjerenja učinkovitosti posebnih programa tretmana jest na temelju stope recidivizma. Brojne meta-analize pokazuju dobru učinkovitost programa utemeljenih na

kognitivno-bihevioralnoj terapiji u smanjenu recidivizma. Brojna istraživanja (Allen, MacKenzie i Hickman, 2001; Landenberger i Lipsey, 2005; Lipsey, Chapman i Landenberger, 2001; Lipsey, Landenberger i Wilson, 2007; Pearson i sur., 2002; Wilson, Bouffard, i MacKenzie, 2005; prema Duwe, 2017; prema Škvarić, 2019) dokazala su smanjenje recidivizma za 20-30% kod zatvorenika koji su bili uključeni u programa tretmana baziran na kognitivno-bihevioralnoj terapiji, za razliku od zatvorenika koji nisu bili uključeni u tretman. Također meta-analiza velikog broja evaluacija rehabilitacijskih programa pokazala je kako većina njih dovodi do značajnog smanjenja recidivizma za 10% (Lipsey (1992; prema Haugebrook i Zgoba, 2008; prema Škvarić, 2019). Dokazano je kako rehabilitacijski programi tretmana ne smanjuju samo učestalost kriminala u značajnom postotku, već i izravne i neizravne troškove zajednice vezane uz viktimizaciju i zatvaranje prijestupnika u penalne institucije (Drake i sur., 2009; prema Škvarić, 2019).

Najpoznatiji modeli na kojima se temelje aktualni programi tretmana su: Model kriminogenih rizika i potreba koji je ujedno znanstveno utemeljen, učinkovit i najrasprostranjeniji pristup u kreiranju programa tretmana. Temelji se na tri osnovna principa – princip rizika, princip potreba i princip responzivnosti (Andrews i Dowden, 2006; prema Jandrić Nišević, 2015). Zatim Model dobrih života koji leži na pretpostavci da do kriminalne aktivnosti dolazi zbog nedostatka unutarnjih ili vanjskih uvjeta i mogućnosti da pojedinac svoje potrebe i ciljeve ostvari na društveno prihvatljiv način i Model prevencije relapsa koji u programima koji su na njemu utemeljeni uči pojedinca kako identificirati visokorizične situacije, izbjeći uobičajene načine reagiranja i suočavanja te povećati osjećaj samoučinkovitosti za nošenje s visokorizičnim situacijama (Jandrić Nišević, 2015).

Mikšaj-Todorović i sur. (1998) navode kako sudjelovanje zatvorenika u posebnim programima tretmana i kvaliteta tog sudjelovanja predstavlja temelj za procjenu njihovog cjeloukupnog ponašanja i ocjenu uspješnosti tretmana koja se donosi u određenim vremenskim intervalima.

4.3. Mali rehabilitacijski programi (razvojno – edukativni programi)

Mali rehabilitacijski programi još se nazivaju i edukativno razvojni programi. Oni nisu izravno usmjereni na kriminogene čimbenike poput posebnih programa, no omogućavaju zatvorenicima usvajanje različitih znanja te životnih i socijalnih vještina s ciljem rješavanja

specifičnih problema, ali i unaprjeđenja kvalitete života zatvorenika općenito (Uprava za zatvorski sustav, 2020). Mikšaj – Todorović i sur. (1998) navode da nije nužno da se takvi programi provode kontinuirano, ali bi trebali postojati kao mogućnost ili se kreirati po potrebi ukoliko ima više zatvorenika s kojima je potrebom raditi na specifičnom problemu. Navedeni autori također navode da zatvorenici koji uspješno sudjeluju u takvim programima funkcionalno su povezani s uspješnošću cjelokupnog tretmana.

Primjeri ovih programa koji su se provodili u hrvatskim kaznionicama tijekom 2018. godine su: „Zatvorenik kao roditelj“, „Vozač – čimbenik sigurnosti u prometu“, i psihosocijalna podrška zatvorenicima s PTSP-om (Uprava za zatvorski sustav, 2020).

Dolazak na izdržavanje zatvorske kazne predstavlja stresni događaj za svaku osobu, a posebice ako je riječ o prvom putu. Zatvorenicima koji su na slobodi imali problema u socijalizaciji se teško priviknuti na red, stegu i zahtjeve penalne institucije (Mikšaj-Todorović i Leko, 1995; prema Uzelac i sur., 2008). U tom početnom razdoblju često dolazi do pojave anksioznosti i depresije kao reakcije na adaptacijsku krizu. Također se kod tek pridošlih zatvorenika javlja veća stopa počinjenih i pokušanih suicida, teških samoozljeđa i drugih poremećaja u usporedbi s općom populacijom (Buško, 1995; prema Farkaš i Žakman-Ban, 2006).

Kako bi se utjecalo na smanjenje tih negativnih posljedica važno je individualizirati program tretmana i prilagoditi ga sukladno zatvorenikovim potrebama i mogućnostima te ga po potrebi mijenjati i unaprjeđivati uz redovito praćenje promjena. Za učinkovito provođenje programa potrebno je voditi računa o uvjetima provođenja kao što su; manje skupine zatvorenika, prostor izvođenja, stručno i educirano osoblje, materijalna sredstva i slično (Lončar, 2016).

Tijekom boravka u zatvoru pojedinci se identificiraju s grupom zatvorenika s kojom su okruženi, preuzimaju njihove oblike ponašanja i identificiraju se s njihovim ulogama (Lončar, 2016). Kako bi omogućili pozitivnu zatvorsku atmosferu potrebno je klasificirati zatvorenike, poticati ih u uključivanje u obrazovanje i rad, omogućiti im kvalitetno provođenje slobodnog vremena, izložiti ih što različitim i životno korisnim sadržajima, učiti ih radnim navikama, poticati razvoj njihovih međusobnih odnosa, poticati razvoj pozitivnih stavova prema sebi i drugima, otvorenost uma za nove ideje, razvoj socijalnih i emocionalnih vještina, olakšavati diskusiju i utjecati na smanjenje konflikta što je moguće postići i kroz uključivanje zatvorenika u umjetničke intervencije.

Također važna je i estetska dimenzija zatvorskog okruženja jer gubitak i nedostatak estetskih preferencija može izrazito negativno utjecati na osobe koje provode duže vremensko razdoblje u takvom prostoru. Estetski aspekt zatvorskog okruženja ima izuzetno važnu ulogu u smanjenju otpora zatvorenika, kao i u poboljšanju vještina, razvijanju pozitivnih osjećaja i smanjenju razine depresije i anksioznosti (Šefčić, 2019; prema Piotrowski i Florek, 2015).

Umjetnost potiče i doprinosi pozitivnim promjenama u društvu i ima niz dobrobiti za društvo u cjelini. Zato se uvođenjem umjetničkih intervencija u zatvorski sustav mogu postići brojne pozitivne promjene u psihosocijalnom funkcioniranju zatvorenika i kvalitetnijem poboljšanju uvjeta boravka u zatvoru (Šefčić, 2018) o čemu će biti više riječi o sljedećim poglavljima.

5. KORIŠTENJE LIKOVNE UMJETNOSTI U REHABILITACIJI

Umjetnost kao takva uvelike je povezana s iskustvom života, odnosno umjetnost predstavlja život koji očituje unutarnje težnje, vrijednosti i stavove pojedinaca, ali i društva općenito (Šefčić, 2019). Umjetnost ima neograničeno djelovanje i pruža nebrojene mogućnosti za promjenu okruženja u kojemu se nalazimo. Njezinim pokretanjem i trudom otvara se mogućnost za promjenu života svih ljudi, uključujući i zatvorsku populaciju (Šefčić, 2019).

Stuckey i Nobel (2010) kao dobrobit umjetničko vizualnih intervencija ističu njihovu korisnost u izražavanju teških iskustava koje je problematično izraziti riječima te pomoć u radu na samoistraživanju i samoekspresiji zbog čega osoba onda osjeća olakšanje i oslobođenje. Sudjelovanje u umjetničkim i kreativnim procesima ljudima koji pate od teškog iskustva ili bolesti pomaže da naglasak u identifikaciji stave na sebe, a ne na bolest, odnosno teškoću. Kreativni proces i mašta omogućavaju ljudima da pronađu svoj identitet i izvor iscjeljenja. Što se bolje razumije poveznica između kreativnog izražavanja i iscjeljenja, lakše se otkrije iscjeljujuća snaga umjetnosti (Stuckey i Nobel, 2010).

Trillos Gomez (2015) govori o dobrobiti kreativnih art terapija te navodi kako one omogućavaju osobi da prizove traumatska sjećanja na indirektan način koji je tolerantniji prema osobi. Osobe koje su preživjele teška traumatska iskustva često se osjećaju nepovezano i neosjetljivo. Upravo im umjetnost omogućava stvaranje veza s drugim ljudima, ali i lakšu prorađivanje tih teških iskustava. Također navodi kako art terapija može biti korisna u modificiranju kognitivnih distorzija i povezivanju osobe s društvom što osobu dovodi do samootkrivanja.

O povezanosti kreiranja umjetničkih djela i agresiji govori Gussak (2016) navodeći studije različitih autora (Dissanayake, 1992; Kramer, 1993; Rank, 1932; Rubin, 1984) koji ističu kako su impulsi koji potiču ljude na kreiranje umjetnosti vrlo slični agresivnim impulsima jer oboje uključuju izražavanje emocija te impulsi povezani sa stvaranjem umjetnosti mogu predstavljati sublimaciju agresivnih impulsa. Prednost art terapije se ogleda u tome što kreiranje likovnih djela može preusmjeriti agresivne impulse, koji su štetni i destruktivni, na sigurniji i produktivniji način.

U prilog korištenju likovne umjetnosti u rehabilitaciji govori saznanje art terapeuta o poveznici između grafičkog oblika i razvoja karaktera (Kramer, 1993; prema Snyder, 1997). S uvođenjem psihologije psihoanalitičkog ega, art terapeuti su prepoznali kako je unutarnja konzistencija, odnosno čovjekov ego direktno povezan s jedinstvenim izražajem oblika i

sadržaja u likovnom djelu klijenta. Što je osoba imala jači ego, to je oblik i sadržaj likovnog djela bio više objedinjeni. Takvo saznanje koristilo je terapeutima jer su mogli bolje razumjeti procese na nesvjesnoj razini klijenta (Snyder, 1997). Snyder (1997) također navodi da sudjelovanje klijenta u likovnim intervencijama uključuje istraživanje njegovog unutarnjeg svijeta. Naime, gotovo likovno djelo, bilo da je riječ o vlastitom portretu ili crtežu vlastite kuće, odaje dijelove klijentovog identiteta. Može se dogoditi da dijelovi nacrtanog selfa dovode do sukoba sa samim sobom i na taj način klijentova patologija može biti više očita. Tijekom kreativnog procesa stvaranja likovnog djela mogu se javiti neuspjesi i konflikti. Sukobi sa samim sobom, neuspjesi i preuzimanje rizika su procesi koji se događaju tijekom kreativnog izražavanja svog unutarnjeg svijeta, a ako su kontrolirani od strane art terapeuta, mogu dati dobar uvid u promjene ličnosti koje se događaju u klijentu. Tako likovna i vizualna ekspresija traumatičnog događaja iz klijentovog života može mu pomoći da se nosi s proživljenim negativnim iskustvima (Snyder, 1997).

Carbajal (2016) ističe kako likovna umjetnost potiče stvaranje pozitivnih stavova prema životu, samome sebi i drugima, potiče razvoj vrijednosti na svim razinama te otvorenost uma za druge ideje, misli i ponašanja. Također može pomoći u prestanku razmišljanja o drogi, počinjenom kaznenom djelu ili bilo kojem drugom iskustvu koje je negativno obilježilo pojedinca jer djeluje kao oslobađajući čimbenik, povećava kvalitetu života te stvara nova očekivanja i nade.

Sudjelujući u art terapiji nastalo umjetničko djelo postaje fokusom i klijent tako ima mogućnost distancirati se od problema i usmjeriti se na njegovo rješenje (Riley, 2001; prema Erickson, 2008). Na taj način klijentima se daje prilika da interpretiraju koje značenje ima gotov produkt njihovog umjetničkog rada, dok im terapeut pomaže u istraživanju tog značenja. Art terapija klijentima omogućava razvijanje osobnog jezika izražavanja kroz slike. Umjetničko izražavanje obogaćuje njihove i psihološke i emocionalne potrebe, predstavlja sredstvo u nošenju s anksioznošću te daje oblik kaotičnom mislima s kojima se suočavaju. Naglasak na vizualnim slikama u art terapiji može biti koristan u nošenju s ovisnošću, osjećajima bespomoćnosti i nemogućnošću nošenja sa životom (Wilson, 2000; prema Erickson, 2008).

Umjetnost općenito ima brojne prednosti, a neke od važnijih su; da uči ljude kako biti otvoreniji i tolerantniji, omogućava ljudima kreativno izražavanje te promiče grupni i

individualni rad, jača povjerenje u samog sebe i poboljšava generalno okruženje (Carbajal, 2017).

Navedena saznanja iz literature korištena su u rehabilitaciji osoba koje nisu počinitelji kaznenih djela, a u daljnjem tekstu naglasak je stavljen na korištenje likovne umjetnosti u rehabilitaciji osoba u zatvorskom sustavu.

6. KORIŠTENJE LIKOVNE UMJETNOSTI U REHABILITACIJI POČINITELJA KAZNENIH DJELA

Gussak (2007) ističe kako likovna umjetnička ekspresija čini sastavnu komponentu penalnog sustava. To je vidljivo kroz postojanje zanatskih radionica u zatvorima, oslikanih zatvorskih murala, ukrašenih omotnica u koje zatvorenici stavljaju pisma koja šalju svojim bliskim ljudima te detaljnih tetovaža koje krase njihova tijela.

Zatvorska likovna umjetnost može se promatrati kao reprezentacija kulture. Može biti simbol vrijednosti, stavova, ponašanja i znanja te povezivati zatvorenike s temama života na slobodi. Najčešće teme koji zatvorenici obrađuju kroz svoj likovni izražaj su: poveznica s vanjskim svijetom, identitet, bijeg od svakodnevice, povezivanje s maštom, sloboda, obitelj, zemlja, refleksija života, bilo da se radi o prošlosti, sadašnjosti ili budućnosti te iskustvo povezivanja s izvanzemaljskim.⁴

Angažirajući se u likovnu umjetnost zatvoreniku se daje prilika za mijenjanjem dinamike zatvorskog života. Likovna djela koja stvara za njega predstavljaju novi svijet u koji može pobjeći i tako se odmaknuti od svakodnevice koja ga okružuje u zatvoru. Likovna umjetnost predstavlja način komunikacije i povezanosti s društvom u cjelini jer višestruki sadržaj koji se nalazi osobi na umu kroz umjetničko djelo može se prevesti u jednostavan i razumljiv sadržaj publici.⁵

Umjetnost zatvorenicima pomaže da na spontan način donesu izbore i odluke što predstavlja suprotnost od zatvorskog okruženja koje je prepuno ograničenja i zabrana. Art terapija im omogućava usmjeravanje na buduće ciljeve i gotovo likovno djelo im može služiti kao podsjetnik i poticaj za njihovo postizanje. Sudjelovanje u likovnim intervencijama zatvorenicima također pomaže u suočavanju s destruktivnim obrascima ponašanja prije izlaska na slobodu (Ferszt i sur., 2011).

Umjetnost omogućava zatvorenicima da pobjegnu od sumornog raspoloženja koje potiče zatvorsko okruženje (Gussak, 1997; Hall 1997; prema Gussak, 2016). Također, likovna umjetnost predstavlja prihvatljivi način ekspresije zatvorenika zbog čega zatvorenik koji se bavi umjetnošću može zadobiti veće poštovanje ostalih zatvorenika, što posljedično može poboljšati njegovo samopoštovanje i smanjiti potrebu za kršenjem disciplinskih mjera u zatvoru (Cheney, 1997; Kornfeld, 1997; prema Gussak, 2016).

⁴ <http://www.justiceaction.org.au/art-in-prison>

⁵ <http://www.justiceaction.org.au/art-in-prison>

Carbajal (2016) ističe kako sudjelovanje u likovnim intervencijama ne služi samo za poboljšanje motoričkih sposobnosti, već potiče razvoj emocionalnih vještina, samoizražavanje, razvoj psihičkih funkcija poput pamćenja, percepcije i pažnje te poboljšavanje kognitivnih procesa kao što su mišljenje, motivacija i rasuđivanje. Upravo nedostatak poboljšavanja ovih aspekata imaju osobe koje su dugo vremena izolirane i koje manifestiraju poteškoće u razvoju svoje ličnosti na psihičkoj, intelektualnoj i afektivnoj razini (Carbajal, 2016).

Omogućavanje dostupnosti umjetnosti zatvorenicima je apsolutno potrebno jer pospješuje procese rehabilitacije i resocijalizacije na način da im omogućuje kontakt s vanjskim svijetom i omogućuje im sudjelovanje u istom. Također umjetnost može imati utjecaja da to da prijestupnik po izlasku ne slobodu ne počini recidiv zato što se zbog utjecaja koji je umjetnost imala na njega više ne osjeća isključenim i marginaliziranim od strane društva (Lopez Quiñonero, 2014).

6.1. Česti likovni motivi počinitelja kaznenih djela u zatvorskom prostoru

Johnson (2007) je napravio analizu crteža zatvorenika koji su se nalazili na zidovima ćelija, hodnika i prostorija za dnevni boravak zatvorenika u istražnom zatvoru u Indiani. Crteži su većinom nastali olovkom i kemijskom tintom, dok su neki napravljeni nepoznatim izvorom boje ili su samo bili ugravirani. U tim zatvorskim crtežima mogla se uočiti široka lepeza motiva. Popularni motivi su bili: kršćanstvo, zajednica, pop kultura, humor i ljubav. Međutim, neki zatvorski crteži bili su povezani s kontroverznim motivima kao što su: horor, zlo, smrt i nasilje. Johnson (2007) navodi kako se crteži s tim temama, ukoliko nisu promatrani s obzirom i unutar konteksta, mogu loše interpretirati kao antisocijalno izražavanje te bi se na taj način mogla umanjiti njihova estetska vrijednost. Zato navedeni autor ističe da bilo koji likovni motiv u zatvorskom okruženju, bez obzira doima li se zastrašujućim, ugodnim ili bezopasnim, govori o upornosti ljudske potrebe i kapaciteta ljudi za kreativnim izražavanjem.

Križ je bio jedan od najučestalije korištenih motiva u ovom zatvoru, ali i općenito se može pronaći kao motiv kod velikog broja zatvorenika koji predstavlja iskupljenje i spasenje. Takvi religijski crteži mogu biti korisni u postupku art terapije da pomognu zatvoreniku istražiti i njegovati vlastitu duhovnu orijentaciju (Johnson, 2007).

Analizirajući pronađene crteže, Johnson (2007) je uočio kako zatvorenici koriste puno humorističnih motiva u svojim crtežima. Na primjer, na zidovima su se nalazili crteži likova iz crtanih filmova poput Simpsona ili Mickey Mousea. Zatvorenici koriste takve motive jer se žele osjećati dobro i ostvariti ugodne interakcije s drugima. Humor im pomaže da se prilagode i lakše prežive razdoblje izdržavanja kazne. Također, omogućava im zadovoljavanje potrebe za izražavanjem osjećaja bez da prekrše zatvorenički kodeks koji zahtijeva od zatvorenika da budu neranjivi (Terry, 2005; prema Johnson, 2007). Bilo kakvo izražavanje boli bi moglo upućivati na određenu slabost zatvorenika, zbog čega bi ga drugi zatvorenici mogli maltretirati. Korištenje humora, s druge strane, pretpostavlja da zatvorenik ima kontrolu nad situacijom, bez obzira na to što je kontroliran od strane autoriteta. Na taj način korištenje humora pomaže zatvoreniku da razvije i zadrži zatvorenički identitet koji je važan za preživljavanje u zatvoru (Johnson, 2007).

Navedeni autor ističe kako su zastrašujući motivi u crtežima također predmetom popularnosti. Na zatvorskim zidovima mogu se pronaći brojni crteži zastrašujućih figura i čudovišta. Najzastupljeniji među njima je crtež lubanje koji se prikazuje i u obliku tetovaže. Često takvi crteži mogu izazvati stereotipna mišljenja poput onog da zatvorenici imaju zle sklonosti i da se na taj način žele udaljiti od konvencionalnog društva, no Johnson (2007) navodi kako to nije točno jer takvi crteži čine dio konvencionalne umjetnosti i zabave. Istaknuti primjeri crteža predstavljaju primjer sposobnosti ljudske kreativnosti u odupiranju od strogih zatvorskih uvjeta (Johnson, 2007).

Hanes (2005) se također bavio analizom likovnih motiva koji su se nalazili u zatvorskim prostorima te je zaključio kako su zatvorenici, unatoč osiromašenom i restriktivnom okruženju, sposobni koristiti procese stvaranja crteža i slika kao oblik samoizražavanja i prilagodbe na zatvorsko okruženje. Navedeni autor analizirao je likovne motive prostora istražnog zatvora koji se nalazi u velikom metropolitanskom gradu na srednjem zapadu Sjedinjenih Američkih Država. Proučavajući pronađene crteže uočio je ponavljanje motiva koji su se odnosili na nekoliko tema: vrijeme, bijeg, ljutnja i iskupljenje.

U istražnim zatvorima vrijeme je jedna od najvažnijih stavki. Ondje, osuđenici čekaju na određivanje jamčevine, suđenje, osudu, služe kaznu umjesto novčane ili čekaju da ih se premjesti u zatvor. Neki od njih ondje provode dane, mjesec ili godine ovisno o složenosti njihovih slučajeva ili sporosti sudova. Često se njihovo emocionalno i psihičko stanje pogorša zbog dosadnog i mučnog režima u kojem se nalaze jer istražni zatvori, za razliku od zatvora i

kaznionica, ne omogućavaju osuđenima dovoljno strukturirano provedenog vremena zbog čega im vrijeme sporije prolazi. Tako su na zidovima ćelija tog zatvora česti crteži kalendara i satova koji se odnose na praćenje preostalog vremena (Hanes, 2005).

Hanes (2005) je uočio kako se ponavljaju motivi koji se odnose na crteže krajolika te ističe navode Hammera (1980) i Richesa (1994) koji se slažu da pojedinci koji učestalo crtaju krajolike žele pobjeći od teške životne situacije u kojoj se trenutno nalaze. To se posebice odnosi na zatvorenike koji crtajući imaginarne krajolike nastoje barem nakratko ostvariti slobodu i udaljiti se od neprijatnog zatvorskog okruženja.

Sljedeća tema koja se istaknula u crtežima zatvorenika jest ljutnja. Ljutnja se vrlo često kod zatvorenika javlja kao odgovor na gubitak slobode, a kod osuđenika u istražnom zatvoru kao odgovor na hostilno, neugodno i vulgarno okruženje. U crtežima u kojima iskazuju ljutnju osuđenici na taj način ispoljavaju unutarnju hostilnost, agresiju i antisocijalne tendencije, a samim crtežom žele šokirati i odbiti gledatelja, kao i upozoriti neželjene posjetitelje (Hanes, 2005).

Tema iskupljenja prožima se kroz motiv križa koji je ujedno i najučestaliji likovni motiv u istražnim zatvorima (Hanes, 2005). Križ predstavlja patnju, poniznost, transformaciju i vjeru (Cooper, 1978; prema Hanes, 2005) te omogućava osuđenima njegovanje vlastite duhovnosti koja im olakšava zatvorsku svakodnevicu.

6.2. Važnost estetskog prostora u zatvorskom okruženju

Piotrowski i Florek (2015) smatraju da se generalno nedovoljno pažnje posvećuje fizičkom okruženju u zatvorskim prostorima i navode važnost uloge estetičkog aspekta zatvorskog okruženja u stvaranju otpornosti zatvorenika.

Navedeni autori ističu da postoji nekoliko razloga zbog kojih zatvorski prostori imaju loš estetski izgled. To su: nedovoljno posvećivanje pažnje tom problemu od strane onih koji su zaduženi za projektiranje i upravljanje objektima, financijske poteškoće, postojanje uvjerenja da prostor u kojem borave zatvorenici treba biti neugodan i lošeg estetskog izgleda iz razloga što oni u njemu izdržavaju kaznu zbog nanesene štete društvu i kažnjavajući društveni stav prema zatvorenicima bez želje i volje da se poboljšaju uvjeti u kojima borave jer se smatra da zatvoreničke potrebe nisu prioritetne.

Smatraju kako je potrebno ulagati u estetski izgled zatvorskih prostora iz razloga što poboljšanje estetske dimenzije može imati pozitivan utjecaj na zatvorenike. Za primjer toga navode aktivaciju moždanih područja zaduženih za kogniciju i donošenje moralnih odluka nakon poboljšavanja estetskog aspekta prostora. Aktivacija navedenih moždanih područja može rezultirati većom razinom komunikacijskih vještina, boljem osjećaju dobrobiti te smanjenju razine anksioznosti i depresije.

Šefčić (2019) navodi kako korištenje umjetničkih intervencija, pa tako i likovnih intervencija u prostorima zatvora, odnosno kaznionica predstavlja težnju vanjskog svijeta za obogaćivanjem i oplemenjivanjem specifičnog zatvorskog prostora koji je na neki način zapušten i zaboravljen.

Umjetnost i kultura imaju fundamentalnu važnost za oslobađanje od rutine i širenja vidika na humaniziraniji način, kao i za stvaranje humaniziranije stvarnosti u zatvorskom prostoru (Carbajal, 2017).

6.3. Art terapija u zatvorskom sustavu

Art terapija se može definirati kao terapeutsko korištenje umjetnosti u okviru profesionalnog odnosa za ljude koji su doživjeli životne teškoće ili imaju iskustvo bolesti i/ili traume (Američko udruženje art terapije 2005; prema Gussak, 2007). U ovom diplomskom radu pojam art terapije odnosi se na „oblik psihoterapije koji primjenjuje stvaralački likovni proces (crtanje, slikanje i modeliranje u najširem značenju riječi) kao sredstvo izražavanja i komunikacije“ (Ivanović i sur., 2014). Gussak (2007) je naveo osam dobrobiti koje art terapija može imati u zatvorskom sustavu. To su:

- 1) Može korisno utjecati na teškoće koje zatvorenici imaju, bilo da se radi o organskim oštećenjima, niskoj obrazovnoj razini, nepismenosti ili drugim preprekama u verbalnom komuniciranju i kognitivnom razvoju.
- 2) Omogućava izražavanje kompleksnog sadržaja na jednostavan način.
- 3) Ne zahtijeva da zatvorenik, odnosno klijent raspravlja o onome što je podijelio. Okruženje je opasno i svako nenamjerno otkrivanje može predstavljati prijetnju.

- 4) Potiče otkrivanje, čak i ako se od zatvorenika, odnosno klijenta ne zahtijeva razgovaranje o osjećajima i idejama koje ga čine ranjivim.
- 5) Ima prednost zaobilaznja nesvjesnih i svjesnih obrambenih mehanizama, uključujući pervazivnu neiskrenost.
- 6) Može smanjiti patološke simptome bez korištenja verbalne interpretacije.
- 7) Omogućava kreativnu aktivnost u zatvoru i omogućava potrebnu razonodu i bijeg od teških emocija.
- 8) Dopušta zatvoreniku, odnosno klijentu mogućnost izražavanja na društveno prihvatljiv način.

Liebmann (1994) govori o korištenju art terapije u zatvorima u Ujedinjenom Kraljevstvu i navodi sedam prednosti korištenja u konkretnom radu sa zatvorenicima:

- 1) Art terapija olakšava neverbalnu komunikaciju
- 2) Čini most između terapeuta i klijenta, odnosno zatvorenika
- 3) Potiče samoistraživanje i samoizražavanje
- 4) Olakšava u otpuštanju ljutnje i agresije
- 5) Olakšava diskusiju
- 6) Kroz kreativnost utječe na bržu mobilizaciju klijenta, odnosno zatvorenika
- 7) Potiče intrinzičnu motivaciju za uživanjem.

Zatvorenici se često angažiraju u stvaranju likovnih djela u zatvoru zato što žele imati kontrolu nad prostorom koji ih okružuje. Umjetnost im pruža osjećaj, slobode, moći i normalnih uvjeta. U okruženju koje je prepuno strogoće, striktnih pravila, naredbi i sveprisutne represije, mogućnost stvaranja umjetničkih djela predstavlja mogućnost za individualno izražavanje koje za posljedicu ima jačanje samopouzdanja i vlastite vrijednosti.

Likovna djela, posebice grafite često koriste kao način označavanja teritorija, komuniciranja s drugim zatvorenicima, smanjenja represije te stvaranja i prikazivanja vlastitog identiteta.⁶

Neki zatvorenici se odluče angažirati u stvaranju likovnih djela tijekom izdržavanja kazne jer su se već na slobodi bavili umjetnošću, neki zato što oduvijek željeli postati umjetnici, a sada više nemaju što za izgubiti ako se krenu baviti time, dok, neki zato što mogu stvarati umjetnost bez da imaju publiku do koje treba doprijeti tom umjetnošću. Upravo zbog činjenice da umjetničko djelo ne mora doprijeti do publike, omogućava umjetniku da bude iskreniji i siroviji u njezinom stvaranju.⁷

Razvoj i manifestacija ponašanja kao što su nadmetanje i agresivno ponašanje čine sastavni dio lepeze ponašanja zatvorenika i javljaju se u velikom broju slučajeva popraćeni nasiljem. Zato Carbajal (2016) smatra da je potrebno provoditi likovne intervencije koje su usmjerene na rješavanje sukoba jer se na taj način potiče razvoj ličnosti koja je usmjerena na stvaranje pozitivnih stavova i prema sebi i prema drugima. Navedeni autor ističe kako likovne intervencije za cilj mogu imati korištenje otvorene komunikacije, dijaloga i razvijanje interesa za tuđe potrebe. Proces sudjelovanja u likovnoj intervenciji može uspješno prevenirati konflikte u zatvorskom sustavu zato što se naglasak u intervenciji stavlja na komunikaciju, traženje rješenja i stvaranje pozitivnog ozračja (Carbajal, 2017).

Sudjelovanje u izradi likovnih djela zatvorenicima omogućava razvijanje osjećaja postignuća i utječe na povećavanje samopouzdanja što je od izrazite važnosti za uspješnu ponovnu integraciju u društvo nakon završetka zatvorske kazne. Također im pomaže da kroz to umjetničko djelo prenesu željenu poruku, bilo da se radi o pozivu za pomirenjem, isprici ili kao izraz nevinosti.⁸

Merriam (1998) se bavila korištenjem art terapije sa ženskim zatvorenicama te je konstatirala kako je korištenje art terapija posebno prikladno u radu sa zatvorenicama koje imaju povijest traumatskih iskustava jer im omogućava da izraze svoje osjećaje bez verbaliziranja što je važno za ovakav tip intervencija jer često tako traumatizirane žene ne mogu opisati niti raspravljati o proživljenoj traumi što predstavlja veliku prepreku za tretmamsku intervenciju te zbog toga su u velikom riziku od emocionalne i socijalne izolacije te destruktivnih misli i aktivnosti. Navedena autorica ističe kako art terapija nudi mnogo koristi za zatvorenice jer im

⁶ <http://www.justiceaction.org.au/art-in-prison>

⁷ <http://www.justiceaction.org.au/art-in-prison>

⁸ <http://www.safestreetarts.org/>

osigurava autonomiju, jača samopouzdanje i omogućava im siguran i društveno prihvatljiv način izražavanja teških emocija kao što su ljutnja i agresija.

Cronin (1994; prema Erickson, 2008) također ističe korisnost primjene art terapije sa zatvorenicama. Zatvor za njih predstavlja mjesto velike nesigurnosti. Tijekom izdržavanja kazne zatvora žene se nalaze odvojene od svoje obitelji, obiteljskog okruženja i prijatelja. Usporedno s time dugo vremena im prođe samo u iščekivanju, javlja se stres zbog sudskih procesa te im oslabljuje komunikacija s obitelji. To sve zajedno doprinosi stvaranju velikog osjećaja nesigurnosti i sveprisutne anksioznosti. Osim toga, samo zatvorsko okruženje povezano je s kažnjavanjem, gubitkom slobode i donošenja izbora. Pružanje art terapije zatvorenicama u ovakvom kontekstu daje im priliku za osnaživanjem i promjenom. Vizualni crteži i slike u umjetničkom obliku omogućuju zatvorenicama da se povežu s nekoliko različitih iskustava istovremeno te da naprave poveznicu između sadržaja terapijskih susreta, zatvorskog okruženja i tipova zatvoreničkog ponašanja.

6.4. Dobrobiti primjene art terapije u zatvorskom sustavu

Carbajal (2016) navodi kako sudjelovanje zatvorenika u art terapiji može imati dobrobiti na više razina. Na kulturnoj razini može pomoći zatvorenicama da steknu sposobnosti za uspješnu reintegraciju u društvo i život bez recidivizma. Na razini osobne ekspresije može im pomoći da izraze svoje potrebe kroz kreativni medij i simbolizam koji pretpostavlja umjetnost te im pomaže u izražavanju osjećaja na razigran način. Na afektivnoj razini može pomoći da steknu povjerenje u sebe i što veću razinu neovisnosti. Na odnosnoj razini može pomoći zatvorenicama da postepeno prošire svoj krug odnosa s drugim ljudima, ali i da steknu vještinu prilagodbe različitim društvenim skupinama. Na profesionalnoj razini zatvorenicama može pomoći da prevladaju svoj nedostatak iskustva, znanja i odgovornosti i podržava ih u odluci da krenu naprijed i pronađu si posao.

Još jednu potvrdu dobrobiti korištenja art terapije u zatvorskom sustavu navodi Gussak (2009) iznoseći rezultate prijašnjih istraživanja (Gussak, 1997; Gussak i Cohen – Liebman, 2001) koja su pokazala kako art terapija omogućava korisnicima da poboljšaju svoj osjećaj kontrole, vještine rješavanja problema i komunikacijske vještine.

Kreativno izražavanje može i sublimirati agresivne i impulse libida te tako zatvoreniku omogućiti društveno prihvatljiv „bijeg“ od njih koristeći umjetnost (Dissanayake, 1992;

Kramer, 1993; Rank, 1932; Rubin, 1984; Gussak, 1997; Gussak i Cohen-Liebman, 2001; prema Gussak, 2007). Također, navedena istraživanja su pokazala kako je kod zatvorenika koji su sudjelovali u umjetničkom projektu došlo do smanjenja broja disciplinskih prekršaja i recidivizma u razdoblju mjerenja od šest mjeseci tijekom dvogodišnjeg perioda.

Sudjelovanje u art terapiji zatvorenicima omogućava i poboljšanu samodisciplinu i samopoštovanje, veće poštovanje drugih, povećani osjećaj svrhe, bolju povezanost s obitelji i zajednicom, poboljšano upravljanje vremenom, motivaciju, veću otvorenost uma, a samim time i smanjenje konflikata na temelju rasizma u zatvorskom okruženju. Javlja se i veće ustrajanje za postizanjem akademskih i stručnih postignuća. Zatvorenici koji su uključeni u art terapiju imaju manje disciplinskih prijestupa i poboljšane odnose sa zatvorskim osobljem, kao i drugim zatvorenicima. Također ti zatvorenici tijekom izdržavanja zatvorske kazne postižu više obrazovne stupnjeve u kraćem vremenu te postižu veće samopouzdanje.⁹

Erickson (2008) ističe navođenja različitih autora (Waller, 2003; Gladding, 2005; Collie i sur., 2006; Pressman, 2005; Samuels, 1994) o korisnosti izvođenja art terapije u grupnom obliku u zatvorskom okruženju. Navedeni autori ističu kako sudjelovanje u grupi omogućuje dodatnu komunikacijsku i izražajnu dimenziju u art terapiji koja ne postoji u individualnom radu. Grupa omogućuje svakoj osobi da kroz crtež/sliku izrazi svoje osjećaje i onda dobije potrebnu podršku od ostalih članova. S obzirom na to da svi članovi grupe dijele isto iskustvo izrade svojeg umjetničkog djela, veća je mogućnost razvoja empatije zbog činjenice da jedan drugome daju povratne informacije. Tijekom grupne art terapije zatvorenici mogu dijeliti svoja traumatična iskustva u sigurnom, povjerljivom i suosjećajnom okruženju. Dodatnu vrijednost terapiji daje mogućnost gledanja tuđih umjetničkih radova i slušanja njihovih priča koje se nalaze u pozadini (Erickson, 2008). Stoga se može zaključiti kako grupna art terapija može biti posebno korisna za zatvorenike i njihovo izražavanje jer se tijekom zatvorske kazne nalazi izolirani od vanjskog svijeta i kontakata koje su imali prije dolaska na izdržavanje kazne.

Kroz art terapiju zatvorenicima se daje mogućnost izražavanja i samospoznavanja. Art terapija im omogućuje da izraze svoje osjećaje i da komuniciraju s drugima kroz proces transformacije i osobnog rasta koji doprinosi promjeni njihove osobnosti i jačanju identiteta (Carbajal, 2016).

⁹ <https://sites.coloradocollege.edu/hip/art-therapy/>

7. PREGLED PROGRAMA UTEMELJENIH NA LIKOVNOJ UMJETNOSTI U SVIJETU

Na brojnim zatvorskim zidovima širom svijeta mogu se uočiti umjetnička ostvarenja zatvorenika koji se na taj način kreativno izražavaju i obilježavaju svoj prostor tijekom izdržavanja zatvorske kazne. Također se u zatvorski sustav tijekom zadnjih desetljeća sve češće uvode različiti umjetnički programi i projekti s ciljem postizanja pozitivnih promjena kod zatvorenika, ali i promjena u izgledu i percepciji zatvorskog okruženja (Šefčić, 2019).

Zbog spomenutih dobrobiti izvođenja likovnih intervencija u zatvorskom sustavu u prošlim poglavljima, danas se u zatvorima diljem svijeta mogu pronaći vrijedni programi koji, koristeći likovnu umjetnost, žele zatvorenicima pružiti nadu za bolju budućnost i život u skladu sa zakonom nakon izlaska na slobodu. Neki od tih programa iz različitih dijelova svijeta poput; SAD-a, Ekvadora, Španjolske i Australije opisani su u daljnjem tekstu.

7.1. The Inmate Mural Arts program (IMAP)

The Inmate Mural Arts program nastao je u floridskom zatvorskom sustavu u suradnji sa zatvorskom administracijom, pravosudnim policajcima, zatvorenicima, članovima društva i studentima završne godine art terapije pod mentorstvom profesora s Florida State University 2007. godine. Cilj programa bio je kreirati veliko likovno umjetničko djelo koje će reflektirati talent zatvorenika uz poticanje razvoja grupne kohezije, socijalizacije i vještina rješavanja problema (Gussak, 2016). Kroz program napravljena su tri velika murala u tri različita zatvora.

Sva tri projekta zajedno su naglasila važnost primjenjivanja dobrobiti art terapije iz zatvorskog okruženja u zajednicu i u stvaranje konkretnog likovnog djela. Cijeli program je pokazao kako art terapeut može prepoznati i poboljšati potrebe mentalnog zdravlja zatvorenika kroz dinamičnu grupu orijentiranu prema stvaranju konkretnog umjetničkog djela, a ne samo kroz individualni program tretmana (Gussak, 2016).

7.1.1. Mural „Transformation through Unity“

Prvi mural pod nazivom „Transformation through Unity“ nastao je u muškom zatvoru minimalne do srednje sigurnosti the Wakulla Correctional Institution. Nakon što su zadovoljeni svi sigurnosni uvjeti i postignut sporazum oko izvođenja između svih dionika, krenulo se s izradom. Djelo je nastalo na zidu zatvorske kapele koji je bio dovoljno velik da bude vidljiv svim zatvorenicima i posjetiteljima jer se mogao uočiti već s parkirališta.

Prva faza programa podrazumijevala je izbor zatvorenika koji će sudjelovati u oslikavanju. Izabrano je 11 zatvorenika volontera od strane voditelja pravosudne policije i glavnog psihologa na temelju njihove povijesti ponašanja, mogućnosti zadržavanja na programskim zadacima i psihološkim potrebama. Zatim su uslijedila četiri jednosatna tjedna sastanka koja su vodili dva studenta art terapije. Cilj sastanaka bio je dijeljenje ideja, izrada skica, a potom i slike koje će biti naposljetku oslikana na zidu. Kako bi potaknuli zatvorenike na kreativno razmišljanje o sadržaju slike, studenti su im postavili sljedeće pitanje: „tko ste i što imate za reći?“. U početku su zatvorenici bili preplavljeni s razmjerom projekta, no s vođenjem i potporom studenata art terapije mogli su uspješno formirati izgled završne slike.

Nakon toga krenuo je proces izrade; kopije skice u boji bile su plastificirane i podijeljene zatvorenicima volonterima kao sheme po kojima će raditi, boja potrebna za oslikavanja dobivena je pomoću donacija te je bila unaprijed pomiješana i spremljena u spremnike, zid je očišćen od svih fizičkih prepreka poput vanjske jedinice klime koja je premještena na drugu stranu zgrade te su postavljene skele. S obzirom na to da su postavljene skele bile blizu ograde od bodljikave žice, osoblje zaduženo za održavanje zatvorskog prostora moralo je svaki dan postavljati, rastavljati i skladištiti skele. Zatvorenici volonteri su započeli s oslikavanjem nakon što su jedne noći vidjeli projekciju slike na zidu putem projektora. Oslikavanje je trajalo šest tjedana uz pomoć dva studenta art terapije koji su direktno promatrali dinamiku procesa stvaranja umjetničkog djela i između sudionika međusobno i unutar svakog sudionika pojedinačno. Također su imali priliku razumjeti i poticati diskusiju na latentnoj i manifestnoj razini kreiranja umjetničkog djela, olakšavati grupne procese planiranja, poticati socijalizaciju, vještine rješavanja problema i prikladno izražavanje umjetničkih napora koji su rezultirali s dobivanjem većeg uvida, poboljšane komunikacije i samopouzdanja kod zatvorenika (Gussak, 2016).

Nakon provedenog projekta svi zatvorenici koji su sudjelovali u oslikavanju razvili su osjećaje ponosa i pripadanja te su se osjećali nagrađeni iskustvom. Cijenili su svoj napor, bili

zahvalni zbog sudjelovanja i osjećali se osnaženo i ostvareno (Gussak, 2016). Zbog velike uspješnosti projekta uslijedio je razvoj još dva murala.

7.1.2. Mural „Gospel of the rock“

Drugi mural nastao je također u sklopu IMAP programa, u gradu Colquittu u Georgiji. Miller Arts Council potaknuo je provođenje projekta u suradnji s Florida State University i s muškim osuđenicima iz istražnog zatvora Miller nakon što je predstavljen uspjeh provođenja projekta u zatvoru Wakulla Correctional Institution. Za zid koji će biti oslikan izabran je zid zgrade u centru Colquitta, koji je nakon provedenog projekta postao prvi „grad murala“ u Georgiji.

Tim IMAP programa sastojao se od člana s fakulteta art terapije i dva nedavno diplomirana člana koji su radili na izradi prvog murala. Proces nastanka ideja i razvoja izgleda murala je tekao slično kao i kod izrade prvog murala. Ovaj projekt je također nastao u suradnji s glavnim ljudima iz uprave grada, administracijom i osiguranjem zatvora te art terapeutima.

Ciljevi za grad i art terapeute ostali su slični onima spomenutim u prvom projektu, no tema ovog murala razlikovala se od prethodne. Tema murala temeljila se na legendi o braći Anglin koji su dolazili iz Colquitta i imali povijest sitnih pljački banki i čestih boravka i izlazaka iz zatvora. U jednoj od kazni, poslani su na izdržavanje u Alcatraz, za koji se u to vrijeme smatralo da je nemoguće pobjeći iz njega. Međutim, 11. lipnja 1962. godine, braća Anglin uspjeli su pomoći iz Alcatraza uz pomoć trećeg zatvorenika Franka Morrisa (Gussak, 2016).

Šerif istražnog zatvora je izabrao šest zatvorenika na temelju njihovog interesa, niskog sigurnosnog rizika i dobrog ponašanja. Proces oslikavanja murala trajao je također šest tjedana i naišao je na riječi odobrenja i ohrabrenja od strane prolaznika u gradu. Konačnu sliku činio je kolaž simbola i likova koji su se odnosili na priču o braći Anglin koja su bila prikazana kao dva starija čovjeka koji gledaju u razlomljene dijelove svojeg života. Mural je od tada postao poznat dio turističkih turi i izložbi po gradu (Gussak, 2016).

7.1.3. Mural „Beacon of Hope“

Treći mural nastao je u ženskom zatvoru Gadsden Correctional Institution i po načinu provođenja projekta sličniji je projektu u zatvoru Wakulli nego projektu u Colquittu zbog

snažnije predanosti likovnoj umjetnosti. Ovaj mural je puno veći od ostala dva i oslikan je na zidu kapele koja je okrenuta prema glavnom zatvorskom području koji se nalazi na kraju duge šetnice te je prvi koji je primio javne donacije (Gussak, 2016).

Proces nastanka i završetka murala gotovo je identičan projektu u zatvoru Wakulla. Glavna razlika je u broju zatvorenika volontera koji su oslikavali mural. Ovdje se radilo o 16 zatvorenica koje su zbog tako velikog broja oslikavale u dvije grupe; jedna grupa radila je ujutro, a druga navečer. Grupnu zatvorenica volonterki podržavala je administracija zatvora, a bila je koordinirana od strane dva nedavno diplomirana art terapeuta. Proces oslikavanja trajao je pet tjedana.

Mural je reflektirao ideje svih sudionica, ali je imao posebnu odliku, a to je da su kvadrati filmske vrpce koja je činila vanjski obrub donjeg dijela murala ostavljeni prazni. Nakon što je ostatak murala bio oslikan, svaka sudionica je imala priliku oslikati jedan kvadrat po svojoj želji. Tako su zatvorenice mogle dati svoj doprinos u sklopu grupnog projekta u obliku dijeljenja vlastitog identiteta. Gussak (2016) navodi kako su završetkom provedbe projekta ostvareni svi njegovi ciljevi; zatvorenice su naučile upravljati procesom, razvile su grupnu koheziju i vještine rješavanja problema te su sve izjavile kako su doživjele veliki osjećaj postignuća.

7.2. Projekt „Murales de libertad“

„Murales de libertad“, što u prijevodu označava murale slobode, naziv je projekta koji se od 2008. godine do danas provodi u ekvadorskim zatvorima. Inicijativu je pokrenuo kulturni voditelj i plastični umjetnik Alejandro Cruz s ciljem povezivanja umjetnosti s procesom rehabilitacije zatvorenika. Tijekom godina u projekt se uključivalo sve više umjetnika što je rezultiralo nastankom multidisciplinarnog procesa koji je povezao različite oblike kreativnog izražavanja: slikanje, glazbu, glumu i audiovizualne medije.

Glavnu nit projekta čini oslikavanje umjetničkih murala u zatvorskom okruženju od strane zatvorenika volontera i umjetnika koji vode i nadziru proces. Projekt započinje dolaskom umjetnika instruktora u zatvor koji predstavljaju projekt zatvorenicima i kroz proces socijalizacije nastoje ostvariti međusobni dijalog. Kroz taj dijalog umjetnici i zatvorenici se upoznaju, razgovaraju o projektu, dijele ideje, koncepte nastanka i skice sve dok ne dođu do

konačnog izgleda murala koji će biti oslikan. Zatvorenici volonteri sami oslikavaju mural uz koordinaciju, vodstvo i podršku umjetnika instruktora.

Stvaranjem tih murala nastoji se ostvariti elaboracija poruka kroz vizualne slike, smanjiti stres kod zatvorenika, pružiti im se prilika za izražavanje osjećaja, ali i omogućiti način distrakcije od svakodnevnog represivnog okruženja kojemu su izloženi. Također se potiče socijalizacija i dvosmjerna komunikacija između zatvorenika u dinamičnom okruženju.¹⁰

Projekt je naišao na prihvaćanje i podršku od strane zatvorske populacije, zatvorske administracije, ali i generalne javnosti što je rezultiralo nastavkom i širenjem projekta. Od 2012. godine izložba oslikanih murala postaje dijelom festivala pod nazivom „Sistema Nacional de Festivales“ koji je podržan od strane Ministarstva kulture i Ministarstva pravosuđa ekvadorske vlade i provodi se u svakom zatvoru u kojem se zbivalo oslikavanje. Na festivalu se, osim izložbe likovnih intervencija, provode i nastupi dramske grupe i glazbenih sekcija zatvorenika uz podršku javnosti i nastupa poznatih izvođača.¹¹

Projekt je započeo u zatvoru u Quito - Centro de Rehabilitacion social de atención prioritaria, no s godinama se proširio i na zatvore Sierra Centro Norte Cotopaxi, Ex-Penal Garcia Moreno i ženski zatvor Cárcel de Mujeres del Inca. Oslikavanje murala nije samo omogućilo zatvorenicima izražavanje osjećaja, čežnje, nade i strahova, već je omogućilo njihovo predstavljanje kao osoba publici, zajednici i društvu.¹²

Nakon provedenih intervencija provedeni su i intervjui sa zatvorenicima koji su sudjelovali u projektu, pravosudnim policajcima i zatvorskim osobljem. Svi oni zajedno govore o dobrobitima koje je oslikavanje omogućilo. Neke od izjava nakon oslikavanja zatvora u Cotopaxiju su da oslikani murali: daju život zatvorskom prostoru, služe kao podsjetnik na lijepi svijet koji ih čeka na slobodi, omogućavaju promjenu perspektive zatvorenika, pomažu u kontroli anksioznosti, služe kao terapijski postupak koji daje boje zatvorskom životu te da omogućavaju zatvorenicima da se osjećaju opuštenije, veselije i slobodnije.¹³ Sve te izjave zajedno govore kako je važno omogućiti pristup likovne umjetnosti u zatvorski prostor jer ona

¹⁰ <https://www.youtube.com/watch?v=seRp2GD8DpU>

¹¹ https://www.youtube.com/watch?v=Ti3G_9q1iHc

¹² <https://muralesdelibertad.jimdofree.com/>

¹³ <https://muralesdelibertad.jimdofree.com/>

za zatvorenike predstavlja pravo, način izražavanja, terapijski postupak, promjenu svijesti, jačanje identiteta i samopouzdanja te jedinstvo u ljudskoj dimenziji.¹⁴

Zajednički rad zatvorenika i umjetnika koji su sudjelovali u projektu, njihov metodološki razvoj, talent i lakoća korištenja tehnike slikanja rezultirali su utjelovljenjem murala visoke kvalitete i velikog značenja za zatvorenike koji su im omogućili povezivanje, oslobađanje i iscjeljenje. Polazeći od principa razvoja empatije, humanizma i kritičkog mišljenja, likovna umjetnost putem ovog projekta postala je dijelom rehabilitacije zatvorenika i omogućila im ugodno okruženje te promjenu zatvorskog suživota – smanjenje kompetitivnosti, nasilja i hostilnosti prema drugima.¹⁵

7.3. Radionica kreativnog izražavanja u zatvoru Navalcarnero

Radionica kreativnog izražavanja u zatvoru Navalcarnero, koji pripada madridskom penalnom sustavu, započela je s radom 2015. godine kao produkt partnerstva između organizacije Solidarios para el Desarrollo i fakulteta Bellas Artes de la Universidad Complutense de Madrid. Radionica je nastala s idejom posredovanja umjetnosti u zatvorskom sustavu i za razliku od klasičnih radionica izrađivanja umjetničkih predmeta koje za cilj imaju učenje o samoj umjetnosti, ova radionica naglasak stavlja na stjecanje edukativnog alata koji će pomoći sudionicima u različitim životnim situacijama unutar i izvan zatvora.

Opći je cilj radionice borba protiv socijalne isključenosti zatvorenika (Fernández – Cedena, 2018). Navedeni autor kao specifične ciljeve programa navodi: smanjivanje posljedica zatvaranja i priprema za reintegraciju u društvo, promjena stroge zatvorske rutine, jačanje samopouzdanja zatvorenika, jačanje vjerovanja u promjenu osoba, neovisno o njihovim pogreškama i okolnostima, stvaranje različitih, horizontalnih odnosa u zatvorskom sustavu koji je obilježen snažnom hijerarhijom, razbijanje stereotipa o zatvorenicima i razvijanje novih vještina zatvorenika. Osim toga, sudjelovanjem u radionici nastoje se ostvariti i ciljevi vezani uz konkretnu likovnu umjetnost, kao što su: razumijevanje jezika umjetnosti kao ekspresivnog medija i nositelja poruka, ideja i koncepata; povećanje znanja zatvorenika o svijetu umjetnosti i umjetnicima, a posebice suvremenim; poticati razvoj jezika umjetnosti

¹⁴ <https://muralesdelibertad.jimdofree.com/>

¹⁵ <https://muralesdelibertad.jimdofree.com/>

kao način izražavanja misli, osjećaja i dojmova te pokazati i naučiti sudionike kako koristiti određene umjetničke tehnike.

U provođenju radionice sudjelovali su studenti volonteri diplomskog studija Obrazovne umjetnosti u socijalnim i kulturnim ustanovama (Máster de Educación Artística en Instituciones Sociales y Culturales), umjetnici i zatvorenici. Zatvorenici su iskazivali svoje interese koje se nastojalo prikazati na umjetnički način kroz rad radionice. Uloga volontera bila je pružiti podršku i vodstvo kroz proces te predstaviti primjere drugih umjetnika. Na taj se način nastojalo povećati znanje zatvorenika o umjetnosti, ali i proširiti njihove vidike. Kroz cijeli proces se poticao razvoj povjerenja i horizontalnih odnosa između svih sudionika radionice s ciljem stvaranja sigurnog okruženja u kojem sloboda izražavanja neće biti ograničena, u kojem će se njegovati dijalog i poštovati odluke donesene unutar grupe (Fernández – Cedena, 2018).

7.3.1. Prva faza u radu radionice

Prva faza u radu radionice u zatvoru Navalcarnero započela je 2015. godine i često se naziva pilot fazom. Ona se, za razliku od ostalih faza, provodila u odjelu zatvora koji se naziva Módulo de Respeto i mogli su sudjelovati zatvorenici samo s tog odjela, dok su u ostalim fazama sudjelovali zatvorenici s drugih odjela. Navedeni odjel je unutarnja organizacijska struktura zatvora koja načinom svojeg funkcioniranja nastoji stvoriti fleksibilan prostor, ugodnu klimu za suživot zatvorenika i mogućnost provedbe posebnih programa tretmana (Valderrama, 2016; prema Fernández – Cedena, 2018). Stoga je razlika između ove pilot faze i ostalih faza u profilu zatvorenika koji se nalaze na odjelu Módulo de Respeto. Naime, na ovom odjelu su odnosi između zatvorenika već razvijeni i učvršćeni, zatvorenici su navikli na radne uvjete koje je zahtijevala radionica i nije bilo gubljenja vremena dok se ne skupe svi zatvorenici jer su u ovoj već svi bili na istom odjelu.

Za ovu fazu izabrani su studenti volonteri i zatvorenici koji su se dobrovoljno javili. Ideja autora je da se u svakom ciklusu radionice biraju novi zatvorenici koji će sudjelovati uz zadržavanje određenog broja zatvorenika koji su sudjelovali i u prethodnoj fazi. Također se za novi ciklus (koji odgovara fazi radionice) biraju novi studenti volonteri uz zadržavanje jednog volontera koji je vodio prethodni ciklus (Fernández – Cedena, 2018).

7.3.2. Druga faza u radu radionice

Druga faza u radu radionice provodila se u razdoblju od rujna 2016. godine do srpnja 2017. godine u trajanju od dva sata tjedno, subotama popodne. Sudjelovali su dva studenta volontera iz prethodne faze; jedan student diplomskog studija i jedan student postdiplomskog studija uz još jednog novog studenta diplomskog studija što znači da je ukupno bilo tri studenta volontera. Zatvorenika je bilo 27, prosječne dobi od 40 godina, s time da je devet od njih sudjelovalo i u prethodnoj fazi.

Faza se sastojala od 38 seansi podijeljenih u tri dijela. Na samom početku održano je nekoliko sastanaka na kojima su sudjelovali svi volonteri i zatvorenici. Njihov cilj je bio upoznavanje zatvorenika s volonterima, ali i zatvorenika međusobno jer se radilo o zatvorenicima koji su smješteni na različitim odjelima zbog čega se nisu međusobno poznavali prije početka projekta. Ovaj period adaptacije je važan za stvaranje klime povjerenja koja omogućava uspješnu suradnju u izradi likovnih djela (Fernández – Cedena, 2018). Zajedničkim dogovorom postignuto je da se prvo krene s izradom postera. Njegova izrada omogućila je zatvorenicima izražavanje vlastitih interesa, ali i stjecanje informacija o grafičkim izdanjima, višestrukim objektima, korištenju jednostavnih tehnika ispisa i reprodukcije, preslikavanju, prijenosu i korištenju kistova i valjaka za bojanje. Polazilo se od ideje da grupa sama osmisli i izradi vlastiti poster, da kroz njega slobodno izrazi svoje interese i želje, nauči primijeniti naučene tehnike i duplicirati postere kako bi ih mogli sačuvati za sebe ili distribuirati ih na željen način. Zatvorenicima se također dala mogućnost da mogu poster izraditi individualno i potom ga zamijeniti za poster drugog zatvorenika. Na nekoliko susreta sudionici su razgovarali o temi i motivu postera i naposljetku su se odlučili za prikazivanje zdravlja u zatvoru. Temu su podijelili na tri ključna dijela: mentalno zdravlje, kronične i terminalne bolesti te zajedničke bolesti. Potom su se dogovorili da će poster biti podijeljen u tri dijela kako bi mogli obuhvatiti više likovnih sadržaja vezanih uz temu. Međutim, nakon početka rada na posteru zatvorenici ipak nisu bili zadovoljni s odabranom temom jer su im ostali zatvorenici koji nisu sudjelovali u projektu postavljali različita pitanja o temi koja su im izazivala neugodu. Zato su volonteri u sedmom tjednu izvedbe odlučili odustati od izrade plakata i prijeći na drugu tehniku nakon provedbe evaluacije koja je pokazala da je to razdoblje izrade plakata bilo korisno zatvorenicima za susret s različitim tehnikama, upoznavanjem umjetnika, stjecanje znanja o ilustraciji, crtežima, tipografiji, ali i za učvršćivanje međusobnih odnosa, stvaranje prostora za debatu i refleksiju te upoznavanje s jezikom umjetnosti kao ekspresivnog medija (Fernández – Cedena, 2018).

Željom zatvorenika koji su sudjelovali u projektu uvele su se dvije nove vježbe. Prva je bila izrađivanje figura od papira – origami tehnika koja se pokazala korisnom u smanjivanju napetosti u grupi koja se stvorila u prethodnih nekoliko tjedana. Vježba je izazvala pozitivne reakcije kod sudionika koji su zainteresirano sudjelovali u izradi. Druga vježba je bila nešto kompleksnija i radilo se o igri sa sjenom. Sudionici su koristili različite materijale i predmete koje su postavili ispred reflektora te je svjetlo reflektiralo na zid sjene koje su se po prirodi razlikovale od predmeta koji su bili postavljeni ispred reflektora. Fernández – Cedena (2018) navodi kako su se sudionici osjećali veoma motivirano nakon izvođenja navedene aktivnosti, posebice nakon što su vidjeli primjere umjetnika koji rade s ovom tehnikom. Također su koristeći svjetlo reflektora projektirali vlastite slike ili su crtali svoje siluete na papir koji su potom bojali ili ispunjavali kao kolaž sa slikama s kojima su se identificirali.

Aktivnost koja je uslijedila u radionici bila je vezana uz izradu slike pomoću piksela za koju su zatvorenici bili jako zainteresirani. Najprije su im volonteri održali edukaciju o pikselima i potom su zajednički izabrali Van Goghov autoportret kao sliku koju će rekreirati. Aktivnost se sastojala od rezanja dijelova časopisa koji bojom odgovaraju originalnoj slici, njihovog adekvatnog pozicioniranja na papir te lijepljenja tih malih dijelova kolaž tehnikom kako bi nastala slika predstavljala piksel verziju originalnog autoportreta. Aktivnost je bila korisna za zatvorenike jer im je pružila priliku da steknu osnovna znanja o teoriji boja, impresionizmu i pointilizmu. Osim toga, svidjelo im se to što su mogli izrađenu sliku izložiti na hodnik odjela te su tako i ostali zatvorenici mogli vidjeti njihov trud (Fernández – Cedena, 2018).

Sljedeća aktivnost koja je uslijedila u projektu bila je ideja zatvorenika koji je sudjelovao već u prvoj fazi projekta. Njegova želja je bila da zatvorenici koji sudjeluju u projektu, volonteri umjetnici iz projekta, ostali zatvorenici, strukovni učitelji, drugo osoblje zatvora i polaznici programa za podršku oboljelima od mentalnih bolesti u zatvoru (Programa de Atención Integral a Enfermos Mentales) oslikaju na karton veličine 33*33 cm što god žele. Potom će se te slike slučajnim redom izvjesiti na drvenu kocku postavljenu na hodniku socio-terapijskog odjela. Time je želio pokazati kako gledatelji neće moći razlikovati slike polaznika programa za podršku oboljelima od mentalnih bolesti od drugih. Volonteri umjetnici su podržali njegovu ideju i učinili su je sastavnicom programa. Fernández – Cedena (2018) ističe kako je aktivnost pomogla u lakšoj integraciji novih zatvorenika koji su se uključili u program jer se tako ojačao njihov osjećaj pripadanja grupi.

U sklopu projekta također je bio predviđen dolazak umjetnika koji će zatvorenicima reći više o sebi, svojim djelima i tehnikama koje koriste u radu. Najprije ih je posjetio poznati slikar Antonio López o čijem su radu zatvorenici imali prilike slušati tijekom susreta u projektu. Zatvorenici su bili jako zainteresirani za njegova djela te su mu postavljali različita pitanja. Nakon njegovog odlaska željeli su i sami isprobati njegove tehnike slikanja, stoga su volonteri posvetili nekoliko sati za vježbe sivih tonova i toniranja s olovkama i akrilnim bojama što se zatvorenicima posebno svidjelo. Potom ih je posjetio urbani umjetnik Ze Carrión koji im je dao više informacija o svojem umjetničkom radu, urbanoj umjetnosti i grafitima. Zatvorenici polaznici projekta su pokazali veliku zainteresiranost za takav tip umjetnosti jer su se mnogi od njih identificirali sa samom izradom grafita, stoga im je Carrión održao radionicu izrade grafita. Nakon njegovog posjeta volonteri su posvetili nekoliko sati upoznavanju s urbanom umjetnošću i drugim umjetnicima iz tog područja.

Za završnu aktivnost projekta bilo je predviđeno oslikavanje dvorišnog zida. Većina zatvorenika je izjavila kako se ne osjeća dovoljno sposobno za oslikavanje, ali da bi se htjeli okušati u tehnici kolaža poput one što su radili s pikselima na Van Goghovom autoportretu. Za temu murala odabrali su sliku Antonia Lópeza, kao oblik odavanja počasti radi njegovog posjeta. Ze Carrión se također odazvao pozivu i odlučio pomoći u realizaciji murala. Međutim, s početkom ljeta i vrućina motivacija zatvorenika za završetkom projekta se sve više smanjivala te na kraju mural nije završen zbog nedostatka ustrajnosti i strpljenja većine zatvorenika. Stoga su posljednje tjedne projekta volonteri odlučili iskoristiti za evaluaciju i refleksiju zatvorenika, kako bi mogli poboljšati radionice u idućem ciklusu (Fernández – Cedena, 2018).

7.3.3. Rezultati evaluacije radionice

Što se tiče dolaznosti i sudjelovanja u projektu, rezultati evaluacije su pokazali kako je samo 18,5% zatvorenika sudjelovalo barem u polovici susreta. Razlog tome je što se radilo o radionici otvorenog tipa gdje su u svakom trenutku mogli doći novi članovi, a stari članovi prestati dolaziti zbog premještanja u drugi zatvor ili izlaska iz zatvora. Fernández – Cedena (2018) također kao razloge navodi i sudjelovanje zatvorenika u drugim aktivnostima u isto vrijeme, izbjegavanje susretanja sa zatvorenicima s drugog odjela te dobivene disciplinske mjere zbog kojih ne bi mogli prisustvovati.

U kategoriji zadovoljstva radionicom, zatvorenici su izjavili kako su im je cjelokupno iskustvo bilo jako pozitivno, a posebno su im se sviđjeli susreti s pozvanim umjetnicima i to što su imali mogućnost naučiti nešto novo, ali pritom se i zabaviti. Neki zatvorenici su istaknuli da su se tijekom radionice osjećali prihvaćeno jer su bili na istoj hijerarhijskoj razini kao volonteri, za razliku od uobičajenog zatvorskog okruženja gdje samo dobivaju naredbe.

Evaluacija je pokazala kako i naizgled manje važne aktivnosti, poput izrade origamija, mogu imati važnu ulogu za zatvorenike. Tu aktivnost su zatvorenici ocijenili veoma pozitivnom, a nekima se posebno sviđjelo to što su mogli raditi na izraditi izvan radionice i svoje znanje prenijeti drugim zatvorenicima.

Fernández – Cedena (2018) je kao posebnu vrijednost u projektu izdvojio inicijativu zatvorenika koji je sam predložio oslikavanje kartona, uključivanje različitih sudionika i postavljanje izložbe na hodnik. Navedeni autor ističe kako ta inicijativa predstavlja pokazatelj individualnog napretka, osnaženja, povjerenja i poboljšanih socijalnih vještina pojedinca. Također navodi kako su projektom uspjeli dokazati da često pojedinci koji su u prvim susretima bili agresivni, ometali druge, zauzimali obrambeni stav i pokazali manjak interesa s vremenom postajali sve više suradljiviji, redovitiji na susretima i pokazali istinsko zanimanje za sudjelovanjem.

Unatoč relativnoj maloj ustrajnosti na dolascima, Fernández – Cedena (2018) smatra kako je projekt postigao svoje socijalne ciljeve i kako umjetnost treba postati dijelom rehabilitacije zatvorenika jer pomaže u ostvarivanju potencijala, stvaranju nestigmatizirajućeg okruženja, promiče osnaživanje, omogućuje pristup kulturi, razvija otpornost i pomaže u rješavanju konflikata (Moreno 2016; prema Fernández – Cedena, 2018).

7.4. The Statewide Indigenous Arts in Prisons and Community Program (SIAPC)

The Torch Project dio je međukulturalne umjetničke organizacije koja surađuje sa zajednicama i pojedincima na području države Victorije u Australiji i nastoji im pružiti odgovarajuću, kreativnu i kulturno kontekstualnu obrazovnu uslugu. Navedeni projekt je nositelj programa the Statewide Indigenous Arts in Prisons and Community Program (SIAPC) koji se od 2011. godine provodi u australskom penalnom sustavu sa zatvorenicima koji pripadaju domorodačkom stanovništvu. Naglasak programa je na ulozi kulture i kulturnog identiteta u rehabilitacijskom procesu s ciljem smanjivanja stope recidivizma kroz poticanje

zatvorenika na istraživanje vlastitog identiteta i kulture putem umjetnosti, razvijanja povjerenja i kreiranja novog životnog puta po izlasku iz zatvora.¹⁶

Program je usmjeren na domorodačko stanovništvo jer, iako ono čini samo 2,5% australske populacije, u zatvorskoj populaciji zastupljeno je čak 24%. Stopa zatvaranja za domorodačko stanovništvo je 14 puta veća od stope zatvaranja stanovništva koje ne pripada domorocima (Australian Human Rights Commission, 2008; prema Hallwright, 2012). Također među domorodačkim stanovništvom postoji visoka stopa recidivizma; njih 20% počini recidiv u prvih šest mjeseci nakon izlaska iz zatvora. Nakon razdoblja od dvije godine od izlaska taj postotak raste na 50%, što je 15,3% više od zatvorenika koji nisu dio domorodačkog stanovništva (Holland i sur., 2007; prema Hallwright, 2012). Postoji puno čimbenika koji dovode do tolikog postotka domorodačkog stanovništva u australskim zatvorima, a Jones i sur. (2002; prema Hallwright, 2012) kao ključan navode gubitak pozitivnog identiteta i poveznice s kulturom.

Stoga SIAPC program naglašava ulogu umjetničkih programa u ponovnom povezivanju zatvorenika s njihovom kulturom. Fokus programa je izgradnja održivog životnog puta bez recidiva nakon izlaska iz zatvora poticanjem povezivanja zatvorenika i bivših zatvorenika s umjetničkom industrijom. Kroz program se nastoje stvoriti prilike za proširivanjem veza sudionika kako bi mogli iskoristiti stručne umjetničke prilike i samostalno ostvariti prihode (Hallwright, 2012).

Specifični ciljevi koji se programom nastoje ostvariti su: jačanje povezanosti s kulturom i učenje o svojoj državi kao premisa za umjetničko razvojne aktivnosti, poticanje na odmicanje od generičkog rada, pružanje podrške nakon otpuštanja iz zatvora kroz umjetničko mentoriranje, stručno umjetničko obrazovanje, razvijanje marketinških vještina i prilika za lokalne izložbe te koordiniranje grupnih aktivnosti za održavanje galerijskih tura. Zato se kroz program zatvorenicima nastoji pružiti znanje i alat za uključivanje u umjetničke aktivnosti i po izlasku iz zatvora. Hallwright (2012) smatra kako je sudjelovanje u umjetničkim intervencijama po izlasku iz zatvora povezano sa socijalnim, kulturalnim i ekonomskim dobrobitima zajednice i omogućava pojedincu stvaranje novog životnog puta bez recidiviranja.

¹⁶ <https://thetorch.org.au/what-we-do/>

Program se uspješno provodi grupno u australskim zatvorima već devet godina. Zatvorenici se dobrovoljno javljaju u program i uče o svojoj kulturi, likovnoj umjetnosti, tehnikama slikanja i slikaju vlastita umjetnička djela uz vodstvo i koordinaciju od strane umjetnika koji su dijelom organizacije The Torch. Svi zatvorenici koji sudjeluju u programu mogu izložiti svoja djela na godišnjoj izložbi koji organizira The Torch. Također, uz pomoć organizacije i australske vlade mogu prodavati svoje slike dok su još na izdržavanju kazne i tako ostvarivati prihode. Tijekom 2016. godine u programu je sudjelovalo čak 170 zatvorenika.¹⁷ Tijekom 2017. godine u program je bilo uključeno 170 zatvorenika i 70 bivših zatvorenika u zajednici, a tijekom 2019. godine održano je 10 izložbi na kojima je bilo izloženo 227 djela od 213 umjetnika zatvorenika.¹⁸

7.4.1. Evaluacija programa „The Statewide Indigenous Arts in Prisons and Community Program“ (SIAPC)

Od ožujka 2011. godine do rujna 2012. godine provedena je osamnaestomjesečna evaluacija programa koja je uključivala provedene intervju sa: zatvorenicima na izdržavanju kazne koji su sudjelovali u programu, bivšim zatvorenicima koji su se nastavili baviti slikanjem po izlasku iz zatvora, zatvorskim osobljem uključenim u program i ključnim dionicima programa.

Intervjui sa zatvorenicima i bivšim zatvorenicima su pokazali četiri ključna izazova s kojima su se navedeni sudionici suočavali tijekom izdržavanja zatvorske kazne. To su: problemi s ljutnjom i povjerenjem, iskustva razjedinjenosti od svog kulturnog identiteta, otuđenje od obitelji i zajednice te ekonomske nesigurnosti nakon izlaska iz zatvora. Intervjui su također pokazali kako je program uspješno odgovorio na navedene izazove tako što je potaknuo: veći osjećaj blagostanja i povjerenja, nove razine vjerovanja drugima, prilike za ponovno kulturno povezivanje, razvoj vještina za istraživanje karijernih prilika nakon izlaska na slobodu, poboljšano sudjelovanje u drugim zatvorskim programima, povećanu svijest o umjetnosti i kulturi među zatvorskim osobljem i širom zajednicom, veću razinu podrške, poboljšane veze s obitelji i zajednicom.

¹⁷ <https://thetorch.org.au/what-we-do/in-prison/>

¹⁸ <https://thetorch.org.au/what-we-do/>

Svaki sudionik koji je bio intervjuiran pohvalio je program i njegovu vrijednost te potrebu za širenjem takvih programa. Željeli su više kontakata, informacija, resursa i materijala (Hallwright, 2012).

Za opisane programe smatram da imaju niz pozitivnih strana u njihovoj organizaciji i implementaciji. Prvo, određeno je vrijeme za predstavljanje programa, davanje ključnih informacija i motiviranje zatvorenika za sudjelovanjem. Zatim, u programima sudjeluju umjetnici volonteri koji direktno rade sa zatvorenicima u izradi likovnih intervencija i čine dio grupe. To je pozitivno za zatvorenike jer se tijekom programa ne nalaze na inferiornijoj poziciji od umjetnika, već svi zajedno stvaraju umjetnost. Navedeno su i mnogi zatvorenici izdvojili kao prednost programa jer im omogućuje da se barem nakratko odmaknu od hijerarhijskog sustava u kojem se neprestano nalaze.

Tijekom trajanja programa zatvorenici imaju mogućnost i upoznati se s različitim umjetnicima iz vanjskog svijeta, kao što je to slučaj tijekom radionice u zatvoru Navalcarnero. U tom konkretnom primjeru zatvorenici su mogli puno naučiti o njihovom načinu rada, stilu, umjetničkim djelima i tehnikama koje koriste. Tako su dobili puno korisnih informacija i stekli različita znanja i vještine.

Osim toga, izrazito važnim smatram činjenicu da zatvorenici sami sudjeluju u izvođenju likovnih intervencija, daju svoje prijedloge, komentare i imaju priliku prenijeti i dio vlastitog identiteta na umjetničko djelo, kao što je slučaj u izradi murala „Beacon of Hope“ gdje su zatvorenice same mogle dodati željeni motiv na dio mural. To im daje osjećaj postignuća, odgovornosti i slobode u donošenju odluka što je potpuna suprotnost od svakodnevnog zatvorskog okruženja koje upućuje na ograničenja, pravila, disciplinu, autoritet i strogoću. Sudjelovanje u ovakvim programima zatvorenicima omogućava kratkotrajni bijeg od tipičnog zatvorskog okruženja, odmak od svakodnevnih problema, priliku za istraživanje i izražavanje osjećaja, stjecanje novih informacija i znanja te učenje različitih vještina.

Na zatvorenike pozitivno djeluje i organiziranje izložbi na kraju provođenja programa gdje imaju priliku pokazati stvorena likovna djela i na taj način povećati svoje samopoštovanje. Smatram da bi u budućnosti trebalo sve više ulagati u ovakve programe i učiniti ih dijelom tretmana u zatvorskom sustavu. Trebalo bi omogućiti njihovo izvođenje svake godine popraćeno prigodnom izložbom na kraju programa. Osim izrade murala, trebalo bi uključiti i

izradu slika iz različitih likovnih razdoblja koristeći različite tehnike kako bi zatvorenici, uz kreativno izražavanje, imali priliku i naučiti nešto više o likovnoj umjetnosti.

Umjetnost je neograničenog djelovanja, čini neizostavni dio života svih ljudi i nudi bezbroj pozitivnih mogućnosti za transformaciju života, kako onog na slobodi, tako i života zatvorenika. Zbog svih navedenih dobrobiti smatram da bi se trebalo ulagati u programe utemeljene na likovnoj umjetnosti i što više ih implementirati kako u svjetski, tako i u hrvatski penalni sustav. Smatram da bi ovakva vrsta programa trebala postati dijelom tretmana i u hrvatskim zatvorima i kaznionicama jer u Republici Hrvatskoj postoji niz umjetnika i umjetničkih udruga koji bi se mogli uključiti u provođenje programa te na taj način doprinijeti poboljšanju uvjeta boravka zatvorenika i kvalitetnijeg načina provođenja slobodnog vremena.

8. PREGLED PROGRAMA UTEMELJENIH NA LIKOVNOJ UMJETNOSTI U ZATVORSKOM SUSTAVU REPUBLIKE HRVATSKE

Umjetnost ima transformativnu moć, neograničenog je djelovanja i primjenjiva je u svakom društvenom sektoru pa tako čini dio penalnog sustava u brojnim zemljama svijeta. S ciljem poticanja ekspresije koja pobuđuje promjenu i izgradnju pokrenuti su projekti utemeljeni na likovnoj umjetnosti u zatvorskom sustavu Republike Hrvatske (Šefčić, 2018).

Slijedeći svjetske primjere, u hrvatskom zatvorskom sustavu zadnjih se nekoliko godina koristi transformativna moć likovne umjetnosti u svrhu rehabilitacije i resocijalizacije zatvorenika. Koristeći likovne intervencije nastoji se postići pozitivna promjena kod zatvorenika, ali želi se i potaknuti društvo na prihvaćanje umjetnosti kao sastavnog dijela zajednice.

U daljnjem tekstu slijedi opis likovnih intervencija provedenih u Kaznionici u Požegi i Zatoru u Zagrebu te opis projekta „Umjetnost je i u meni i u tebi“ koji za cilj ima kreativno izražavanje zatvorenika i kvalitetno provođenje njihovog slobodnog vremena.

8.1. Projekt „Uzorna kaznionica“

Projekt „Uzorna kaznionica“ proveden je 2018. godine u ženskoj Kaznionici u Požegi. Nositelj projekta je Hrvatsko društvo likovnih umjetnika s ciljem ekspresije koja pobuđuje promjenu, izrastanje i izgradnju (Šefčić, 2018). Projektom se željela poboljšati kvaliteta života zatvorenica i njihovi međusobni odnosi. Nastojalo se utjecati na uspostavljanje društvenih vrijednosti u zatvoru kako bi se omogućila resocijalizacija zatvorenica. Zatvorenice se poticalo na preuzimanje odgovornosti i aktivnosti kako bi se stvorila uzorna zajednica za suživot u zatvoru. Projekt je također nastojao utjecati na stvaranje i razvoj zatvorskog okruženja koji će zatvorenice poticati na uzorno ponašanje i promijeniti njihovu percepciju zatvorskog života (Šefčić, 2018).

U okviru projekta provedena je umjetnička estetizacija na drugom katu ženske Kaznionice u Požegi, likovne radionice i istraživački rad. U samom projektu zatvorenice su imale aktivnu ulogu te su bilo direktno uključene u likovne intervencije. Šefčić (2018) navodi da se time želio naglasiti terapijski učinak umjetnosti koji sa sobom nosi promjenu slike o sebi, jačanje komunikacijskih vještina, razvoj pozitivnih osjećaja i smanjenje razine anksioznosti i depresivnosti. Također, njihovim aktivnim sudjelovanjem omogućilo se unaprjeđivanje općeg

programa tretmana na području rada, izobrazbe i konstruktivnog provođenja slobodnog vremena što za cilj ima uspješnu resocijalizaciju i socijalnu reintegraciju u društvo po izlasku iz zatvora, ali i tijekom izdržavanja kazne.

U oslikavanju zidova na drugom katu kaznionice sudjelovale su umjetnice: Ana Ratković Sobota, Monika Meglič, Vida Meić i Melinda Šefčić koje su uredile zidove triju spavaonica, društvene prostorije i hodnika. Cilj njihovog oslikavanja nije bila samo estetizacija životnog prostora zatvorenica, već i njegova rehumanizacija koja dovodi do uspješnije rehabilitacije. Uz likovne intervencije provedene su i radionice koje su vodile Mia Maraković i Martina Miholić s ciljem terapijskog i resocijalizacijskog djelovanja umjetnosti putem kreativnog izražavanja zatvorenica kroz govor i stvaralaštvo. Kroz radionice kod zatvorenica se nastojao razviti osjećaj slobode, pripadanja, ispunjenosti, pročišćenja, samospoznaje te ih se željelo potaknuti na iskazivanje pozitivnih, a oslobađanje negativnih emocija. Projekt je imao i istraživačku komponentu koja se sastojala od provedbe anketnog upitnika (Šefčić, 2018).

8.1.1. Motivi izvedenih likovnih intervencija u sklopu projekta

Jednu spavaonicu oslikala je umjetnica Ana Ratković Sobota s motivima „Stabla“. Na zidovima su prikazana stabla različitih dimenzija i boja na bijeloj pozadini. Rad je prožet na tri zida i sastoji se od stilizirane vrbe i šaša u nijansama plave i zelene boje, javora narančastih listova i humka s travkama te dva mlada stabalca ispred hrasta. Zatvorenice su od početka do kraja oslikavanja bile zainteresirane za sudjelovanje; davale su svoje prijedloge i komentare, dodavale kistove i boje umjetnici, same oslikavale krevet ili stolice te razgovarale međusobno o umjetnosti (Ratković Sobota, 2018).

Drugu spavaonicu oslikala je umjetnica Monika Meglič s motivima „Iz ruske bajke“. Na zidovima je prikazani izmišljeni krajolik koji se sastoji od planine, magle, sokola, lisice, zeca, cvijeća i raslinja s prevladavanjem svijetlozelene, svijetloplave, svijetložute i ružičaste boje. Prvotna skica umjetnice ponešto se razlikovala od završne, no umjetnica je odlučila poslušati komentare i želje zatvorenica te promijeniti motive i boje po njihovim prijedlozima. Zatvorenice su imale izuzetno pozitivne reakcije na intervencije, rado su se uključivale u proces i bile su zadovoljne što im se prišlo na individualizirajući način (Meglič, 2018).

Treću spavaonicu oslikala je umjetnica Vida Meić s motivima „Herbarija“. Na zidovima su prikazane samonikle ljekovite hrvatske biljke iz knjige dr. Katje Toplak Galle – Hrvatsko

ljekovito bilje. Biljke su bile prikazane iz znanstvene perspektive pastelnim, svijetlim i prigušenim bojama te je sama prostorija bila prožeta edukativnim karakterom. Zatvorenice su bile oduševljene motivima, a neke od njih su i same izrađivale svoj herbarij u slobodno vrijeme pa su vrlo lako stupile u komunikaciju s umjetnicom. Sve zatvorenice su davale svoje prijedloge, komentare i mišljenja, a većina njih je i samostalno slikala biljke po zidovima. Svidjela im se radna atmosfera te su često znale i uz glazbu aktivno sudjelovati u procesu (Meić, 2018).

Društvenu prostoriju oslikala je umjetnica Melinda Šefčić s motivima „Uzorne zajednice“. Na zidovima je prikazano 20 ptica raznih vrsta poput: kakadua, papige, kolibra, tropskih ptica itd. i veliki listovi biljaka u pastelnozelenim i tirkiznim nijansama. Umjetnica se odlučila za prikaz ptica zato što su one simbol slobode, snage, upornosti, izdržljivosti, života i duše, odnosno svega onoga što je potrebno zatvorenicama u zatvorskom životu. Zatvorenice su vrlo aktivno sudjelovale u procesu i puno pomagale umjetnici, ali i jedna drugoj zbog čega je došlo do njihovog ujedinjenja u radu, što je ujedno i odraz uzorne zajednice u kojoj vlada međusobna podrška (Šefčić, 2018).

8.1.2. Likovne radionice provedene u sklopu projekta

Likovna radionica pod nazivom „Osobna knjiga“ održana je kroz četiri susreta sa zatvorenicama s ciljem poticanja na suočavanje sa sobom, svojim mišljenjima, iskustvima i osjećajima. Voditeljica je bila Mia Maraković. Ukupno je sudjelovalo sedam zatvorenica od kojih se šest bavilo uređivanjem knjige i u slobodno vrijeme. Od materijala su korištene knjige, časopisi, kolaž, markeri, kemijske olovke i ljepilo. Radionica je bila organizirana tako da se najprije pročitao pažljivo odabrani stih pjesme s ciljem razvijanja diskusije među sudionicama i motiviranja na rad. Nakon što bi se odredila tema radionice sudionice su kroz kreativni izražaj ispunjavale svoju knjigu. Sudionice su se izražavale tekstem i kolažem, pisale su osobne pjesme, izrezivale fotografije iz časopisa i lijepile ih u knjigu ili lijepile osobne fotografije. Sve sudionice su se aktivno uključile u proces i zainteresirano radile na svojoj knjizi zbog čega je i ostvaren cilj radionice (Maraković, 2018).

Drugu likovnu radionicu pod nazivom „Čega se žene ne bi trebale sramiti“ provela je umjetnica Martina Miholić. Radionica se sastojala od četiri susreta i ukupno je bilo deset sudionica. Cilj radionice bio je potaknuti zatvorenice na propitivanje društveno nametnutih

osjećaja nelagode i srama koji su vezani uz nezadovoljavanje društveno određenih standarda i obrazaca ponašanja vezanih uz tradicionalne stavove o ženama sa svrhom povećavanja njihovog samopouzdanja i pozitivnijeg doživljaja sebe i svojih vrlina. Radionica je započela s predstavljanjem umjetnice i njezinog umjetničkog rada. Potom je umjetnica potaknula razgovor o temi radionice koju su zatvorenice rado prihvatile i najprije verbalno i pismeno analizirale, a potom uključile u svoju likovnu praksu. Bile su jako zainteresirane za tematiku i razgovor. Rado su izmjenjivale mišljenja i probleme s kojima su se susretale. Na kraju radionice su sudionice izradile osobni dnevnik i projektne knjižice koje su sadržavale skice za zamišljene buduće kampanje koje bi se bavile takvom tematikom radi senzibiliziranja javnosti (Miholić, 2018).

8.1.3. Rezultati istraživačkog rada u sklopu projekta

Istraživačka komponenta u sklopu projekta provodila se u dvije faze. Prva faza je provedena prije provođenja likovnih intervencija i radionica putem anonimnog upitnika s ciljem dobivanja mišljenja zatvorenica o potrebi estetizacije zatvorskog prostora, o razini njihovog podržavanja takve inicijative i broja zatvorenica koje žele sudjelovati u projektu. Ova faza istraživanja provedena je na prigodnom uzorku od 24 zatvorenice. Druga faza istraživanja provedena je nakon provođenja likovnih intervencija i radionica putem anonimnog upitnika s ciljem utvrđivanja stupnja zadovoljstva, odnosno nezadovoljstva zatvorenica provedenim likovnim intervencijama i dobivanja uvida u mišljenju zatvorenica o provođenju takvih projekata u drugim sličnim ustanovama na području Hrvatske (Jurić i Šefčić, 2018).

Rezultati prve faze istraživanja pokazali su kako se većina zatvorenica (70,83%) osjećala neugodno u prostoru kaznionice, njih 95,83% razmišljalo je o unutarnjem preuređenju, a sve zatvorenice su smatrale da je unutarnje uređenje prostora važno. Također sve su zatvorenice smatrale da je potrebno učiniti neku promjenu u interijeru prostora zatvorenog odjela kaznionice. Njih 53,17% odgovorilo je da je uređenje prostornog interijera u kaznionici dobra ideja, a njih 45,83% to smatraju nužnim. Sve zatvorenice iz prigodnog uzorka izjavile su da podržavaju realizaciju projekta i da žele sudjelovati u njemu.

Rezultati druge faze istraživanja pokazali su da 92,3% zatvorenica smatra da su likovne intervencije pozitivno utjecale na osjećaj ugodnosti boravka u prostoru kaznionice. Njih 75% je bilo zadovoljno svojim sudjelovanjem u likovnim radionicama, a 84% ispitanica podržava

provođenje ovakvih projekata u ostalim kaznionicama u Hrvatskoj. Ovakvi rezultati upućuju na zaključak kako je potrebno nastaviti provedbu ovakvih i sličnih projekata u zatvorskom sustavu jer oni doprinose poboljšanju uvjeta boravka zatvorenika i zatvorenica unutar zatvora i kaznionica te kvalitetnijem provođenju njihovog slobodnog vremena što onda dovodi do uspješnijih procesa rehabilitacije i resocijalizacije (Jurić i Šefčić, 2018).

8.2. Projekt „Revitalizacija zatvorskog prostora umjetnošću“

Projekt „Revitalizacija zatvorskog prostora umjetnošću“ proveden je 2019. godine pod organizacijom Hrvatskog društva likovnih umjetnika. Autorica projekta je dr.art. Melinda Šefčić, a u sklopu projekta izvedene su četiri likovne intervencije i dva istraživačka rada u Zatvoru u Zagrebu. Likovne intervencije su uključivale oslikavanje zidova na ulazu u zatvor, hodniku, dvorištu i sobi za posebne programe. Oslikavanje su izveli umjetnici Dominik Vuković, Goran Rakić, Ivan Oštarčević Zgubljen i Slaven Kosanović Lunar. Nazivi murala su sljedeći: „Refleksija slobode“ (zid kod ulaza u zatvor); „Heroji“ (zid u dvorištu zatvora); „Adaptacija“ (zidovi hodnika zatvora) i „Pogled u bolje sutra“ (zidovi sobe za posebne programe).

Istraživačka komponenta projekta uključivala je rad istraživačica dr.sc. Nevene Škrbić Alempijević i dr.sc. Sanje Potkonjak s Odsjeka za etnologiju i kulturnu antropologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, dr.sc. Valentine Gulin Zrnić i dr.sc. Sanje Đurin s Instituta za etnologiju i folkloristiku u Zagrebu te rad istraživačice dr.sc. Anite Jandrić Nišević s Edukacijsko-rehabilitacijskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu (Šefčić, 2019).

Šefčić (2019) navodi kako se cilj projekta očituje u ekspresiji koja potiče promjenu, rast i izgradnju. Umjetnost izaziva niz pozitivnih promjena u društvu te se njezina snaga koristi u zatvorima kako bi podupirala život bez kriminala, otvorila prozore i pružila nadu za bolju budućnost. Izvođenjem ovakvih aktivnosti kod zatvorenika se nastoji stvoriti nova percepcija života koja će im omogućiti stvaranje identiteta koji je oslobođen od kriminala (Šefčić, 2019).

8.2.1. Rezultati kvantitativnog istraživačkog rada u sklopu projekta

Istraživački rad proveden od strane Odsjeka za kriminologiju Edukacijsko-rehabilitacijskog fakulteta sastojao se od ispunjavanja ankete u dvije vremenske točke; prije i nakon provođenja intervencija. Anketu su dobrovoljno ispunjavali zatvorenici i djelatnici Zatvora u Zagrebu. Uzorak je činio ukupno 31 zatvorenik i 83 djelatnika. Od toga je 19 zatvorenika i 51 djelatnik bio prije izvođenja likovnih intervencija te 12 zatvorenika i 32 djelatnika nakon izvođenja intervencija. Cilj istraživanja se odnosio na dobivanje uvida o percepciji zatvorenika i stručnih djelatnika Zatvora u Zagrebu o zatvorskom prostoru i mogućnostima njegovog poboljšanja putem likovnih intervencija te o njihovoj percepciji tog prostora nakon oslikavanja zidova (Jandrić Nišević, 2019).

Rezultati anketa koje su ispunjene prije provođenja likovnih intervencija pokazali su kako je samo 10% ispitanih stručnih djelatnika Zatvora u Zagrebu odgovorilo da je prostor zatvora ugodan. Njih 88% smatra da je potrebno učiniti neku promjenu u interijeru prostora zatvora, 80,4% odgovorilo je da je razmišljalo o unutarnjem preuređenju (npr. bojenju zidova, promjeni boje stolarije, ulaganju u krevete, ormare i sl.). 70,6% djelatnika u toj anketi je izjavilo da bi se izvođenjem likovnih intervencija doprinijelo pozitivnom osjećaju ugone unutar zatvora, a nešto više od polovice ispitanih (54,9%) smatra da bi izvedene likovne intervencije doprinijele boljoj prilagodbi osuđenika na zatvorske uvjete (Jandrić Nišević, 2019).

Rezultati ankete provedene prije provođenja likovnih intervencija na uzorku zatvorenika pokazali su kako gotovo polovica zatvorenika (42%) prostor zatvora doživljava odbojnim, njih 67% smatra da je unutarnje preuređenje izuzetno važno, a njih čak 84,2% razmišljalo je o unutarnjem preuređenju zatvora (npr. bojenju zidova, promjeni boje stolarije, ulaganju u krevete, ormare i sl.). Gotovo svi ispitanici zatvorenici (98%) složili su se s tvrdnjom da bi se izvođenjem likovnih intervencija u zatvoru doprinijelo pozitivnom osjećaju pri boravku, a njih 89% odgovorilo je kako bi izvođenje likovnih intervencija doprinijelo boljoj prilagodbi zatvorenika na zatvorske uvjete. Čak 94,7% ispitanih zatvorenika podržava inicijativu ovog projekta, a samo njih 5% nije o tome ni razmišljalo. Dakle, nijedan sudionik nije izjavio kako ne podržava ovakvu inicijativu (Jandrić Nišević, 2019).

Rezultati ankete na uzorku djelatnika zatvora nakon izvođenja likovnih intervencija pokazali su kako 55% djelatnika smatra da su likovne intervencije pozitivno djelovale na osjećaj ugone prilikom boravka u zatvorskom prostoru. Njih 25% je odgovorilo kako je prostor zatvora

nakon oslikavanja ugodniji, dok jednak broj njih smatra da je prostor isti kao i prije oslikavanja. 21,9% ispitanih djelatnika izjavilo je da se izvođenjem likovnih intervencija doprinijelo smanjenju stresa pri boravku u prostoru zatvora, a njih 46,9% nije se složilo s navedenom tvrdnjom. Ipak 40,6% ispitanika smatra da treba ovakav tip intervencija provesti i u ostalim zatvorima i kaznionicama (Jandrić Nišević, 2019).

Što se tiče rezultata ankete na uzorku zatvorenika nakon izvođenja likovnih intervencija, oni su pokazali kako čak 75% ispitanih zatvorenika smatra da se izvođenjem likovnih intervencija doprinijelo pozitivnom osjećaju ugone pri boravku u zatvorskom prostoru, a njih 54,6% izjavilo je kako oslikavanje pridonijelo smanjenju stresa. Gotovo svi ispitanici zatvorenici (91,7%) odgovorili su kako bi trebalo oslikati i ostale zatvore i kaznonice (Jandrić Nišević, 2019).

Promatrajući navedene rezultate Jandrić Nišević (2019) zaključuje kako su djelatnici zatvora u nešto manjoj mjeri zadovoljni promjenom nastalom nakon provedenih likovnih intervencija, dok većina zatvorenika iskazuje pozitivnije osjećaje ugone nakon izvođenja intervencija. Isto tako, malo manje od polovice djelatnika smatra da ovakvu inicijativu ne bi trebalo proširiti na ostale zatvore i kaznonice u Republici Hrvatskoj, dok su zatvorenici u punom većem broju podržali izvođenje ovakvih projekata.

8.2.2. Rezultati kvalitativnog istraživačkog rada u sklopu projekta

Kulturnoantropološki aspekt istraživanja odnosio se na kvalitativno terensko istraživanje koje je provedeno kao niz poludnevni etnografskih susreta u zatvorskom prostoru u ukupnom trajanju od tri tjedna. Istraživačice s Odsjeka za etnologiju i kulturnu antropologiju Filozofskog fakulteta te Instituta za etnologiju i folkloristiku u Zagrebu su naizmjenice kroz period od tri tjedna posjećivale zatvor kako bi na lokacijama likovnih intervencija boravile, pratile rad umjetnika i provodile intervju s njima te promatrale dinamiku interakcija koje su se odvijale s osobama koje su prolazile prostorom. Također su i komunicirale s djelatnicima stručnih službi i odjela osiguranja koji su svoje svakodnevne poslove obavljali na mjestima izvođenja likovnih intervencija. S djelatnicama stručnih službi su održale i jedan grupni razgovor u oslikanoj sobi za posebne programe nakon izvedenih likovnih intervencija. Cilj istraživanja bio je dobiti dublje uvide u dinamiku koju su likovne intervencije izazvale u

zatvorskom prostoru kako bi dodir umjetnosti i zatvora mogle staviti u zajednički kontekst (Gulin Zrnić i sur., 2019).

U kontekstu odnosa umjetnosti i zatvora kao specifične institucije Gulin Zrnić i sur. (2019) naglašavaju da iako se radi o proturječnosti na prvi pogled, umjetnost ima terapijski utjecaj i može doprinijeti humanizaciji zatvorskog okruženja. Istraživačice su uočile kako zatvorenici pozitivni reagirali na sam proces oslikavanja. Pogotovo u slučaju oslikavanja zida u dvorištu zatvora gdje su zatvorenici pokazali interes za umjetničkim djelom u nastajanju; postavljali su pitanja o tome što slika predstavlja, davali svoje prijedloge što bi se trebalo nadodati na sliku ili mišljenja o tome koje bi još zidove trebalo oslikati. Jedna djelatnica zatvora je izjavila kako je oslikavanje doprinijelo boljem osjećaju pri boravku u zatvoru jer oslikani zidovi daju dojam urednosti i čistoće (Gulin Zrnić i sur., 2019).

S obzirom na to da su likovne intervencije izvedene na lokacijama na kojima je najveća frekventnost prolaznika (ulaz u zatvor, hodnik, dvorište i soba za posebne programe), Gulin Zrnić i sur. (2019) navode kako je zatvor u tom slučaju postao izložbeni prostor u kojem djelatnici, policajci, stručno osoblje i sami zatvorenici galerijska publika. Kao i u svakoj publici, javile su se različite reakcije na nastala djela. Tako je jedna zatvorenica pokazala oduševljenje intervencijama i izjavila kako ju nastala slika navodi na osmijeh, dok je jedan djelatnik komentirao kako takvi motivi i boje narušavaju ozbiljnost institucije. Gulin Zrnić i sur. (2019) također navode kako je cijeli proces oslikavanja bio izrazito dinamičan jer je zatvorska publika od početka pratila proces i komentirala novonastale promjene od pripreme zida pa sve do finalizacije radova. Time se utjecalo i na komunikaciju u zatvorskom okruženju. Likovne intervencije su potaknule nespuntaniju komunikaciju i interakciju svih ljudi međusobno u zatvorskom prostoru, ali i samim pojedinačima sa zatvorskim prostorom (Gulin Zrnić i sur., 2019). Tako su svi sudionici zatvorskog okruženja bili postavljeni u blizak položaj, za razliku od onog uobičajenog hijerarhijskog položaja u zatvorskom sustavu. Likovne intervencije su pomaknule fokus razgovora sa životne zatvorske rutine na razgovor o djelovanju umjetnika i njihovih umjetničkih djela. U tom odnosu slike i razgovora mogla se uočiti informativna, edukacijska, ali i rehabilitacijska komponenta projekta (Gulin Zrnić i sur., 2019). Također stručni djelatnici tretmana su u razgovoru s istraživačicama istaknuli kako se mogla uočiti promjena pristupa kod zatvorenika nakon boravka u oslikanoj sobi za posebne programe. Oni su imali pažljiviji odnos prema prostoru u kojem se nalaze, ali su i koristili motive sa zidova za povezivanje s vlastitim iskustvima čime je umjetnost postala dijelom njihovih iskustava.

Istraživačice su ponovno posjetile zatvor nakon mjesec dana od izvedenih likovnih intervencija kako bi provele dodatne intervjue. Tada su uočile kako vlada atmosfera da su oslikani zidovi oduvijek tamo. Tome pridonosi i komentar jedne djelatnice koja je istaknula da je prostor „bolji nego onaj koji je prije bio i to se osjeti i po nama i po njima“ (Gulin Zrnčić i sur., 2019).

Proučavajući rezultate istraživačkih komponenti projekta može se zaključiti kako su likovne intervencije pozitivno utjecale na zatvorsku klimu i doživljaj zatvorenika te je potrebno i u budućnosti ulagati u ovakve projekte kako bi se mogli proširiti i po ostalim zatvorima i kaznionicama u Republici Hrvatskoj.

8.3. Projekt „Umjetnost je i u meni i u tebi“

Projekt „Umjetnost je i u meni i u tebi“ izvodi Udruga za kreativni socijalni rad pod pokroviteljstvom Ministarstva pravosuđa. Prilikom provođenja drugih projekata u zatvorskom sustavu, Udruga za kreativni socijalni rad uočila je želju zatvorenika za kvalitetnijim provođenjem slobodnog vremena kroz kreativne radionice i korištenje novih tehnika kreativnog izražavanja te je 2019. godine nastala ideja ovog projekta.

Udruga želi potaknuti zatvorenike na primjenu praktičnih aktivnosti pomoću kojih će istražiti vlastite unutarnje mehanizme i mogućnosti, interpretirati vlastitu viziju kroz umjetnički proizvod, kreativno razmišljati, djelovati i zaključivati te razviti pozitivnu kritiku. Odnosno, kroz korištenje kreativnih medija želi se potaknuti terapijski učinak umjetnosti.¹⁹

Opći cilj projekta je omogućiti kvalitetno i svrhovito provođenje slobodnog vremena zatvorenika, a specifični ciljevi se odnose na: uređenje i opremanje prostora u kojima se provodi grupni rad u zatvorima i kaznionicama, učenje zatvorenika korištenju novih tehnika kreativnog izražavanja, osposobljavanje zatvorskih strukovnih učitelja za kreativne radno terapijske aktivnosti poput korištenja linoreza i mozaika te senzibiliziranje javnosti kroz organiziranje izložbe.²⁰

¹⁹ <http://uksr.hr/projekti/aktualni-projekti/umjetnost-je-i-u-meni-i-u-tebi/>

²⁰ <http://uksr.hr/projekti/aktualni-projekti/umjetnost-je-i-u-meni-i-u-tebi/>

Provođenje projekta zamišljeno je kao ciklus od 13 radionica na kojima se uči primjena kreativnih tehnika mozaika, linoreza i štafelajnog i fraktalnog crtanja. Priprema za provođenje projekta krenula krajem 2019. godine u Kaznionici u Lepoglavi te je projekt trenutno u tijeku.

Udruga navodi niz psiholoških i tjelesnih dobrobiti koje se mogu ostvariti kod zatvorenika projektom. To su: povećanje samopoštovanja i osjećaja postignuća, osnaživanje, razvoj socijalnih vještina, povećana socijalizacija u zatvorskom prostoru, veći osjećaj samoučinkovitosti, smanjenje razine ljutnje i rizika za samoozljeđivanje.²¹

Smatram da su navedeni programi od velike koristi za hrvatski zatvorski sustav jer poboljšavaju uvjete izdržavanja zatvorske kazne. Utječu na kvalitetnije provođenje slobodnog vremena zatvorenika, zatvorski prostor čine estetski privlačnijim, a samim time i ugodnijim te potiču pozitivne promjene u ponašanju zatvorenika. Zato mislim da bi ovakvih programa trebalo biti više. Trebalo bi osigurati njihove provođenje u svim zatvorima i kaznionicama na godišnjoj razini. Posebno važnim smatram uključivanje samih zatvorenika u likovne intervencije; njihovo sudjelovanje u odabiru motiva, razmjena mišljenja i prijedloga te sudjelovanje u izvođenju likovnih intervencija. Uvjerena sam da višegodišnja praksa primjene likovne umjetnosti u zatvorskom sustavu može potaknuti dublju promjenu što znači potpunu rehabilitaciju zatvorenika i njihovu lakšu reintegraciju u društvo uz smanjenje stope recidiva. Tome u prilog govore brojne dobrobiti koje ima korištenje likovne umjetnosti u sklopu tretmana zatvorenika.

Također, rezultati evaluacije navedenih programa govore u korist potrebe širenja ovakvih programa u sve zatvore i kaznionice u Hrvatskoj. U projektu „Uzorna kaznionica“ 92,3% zatvorenica je kazalo kako su likovne intervencije pozitivno utjecale na osjećaj ugodnosti boravka u prostoru kaznionice (Jukić i Šefčić, 2018); a u projektu „Revitalizacija zatvorskog prostora umjetnošću“ 91,7% zatvorenika odgovorilo je kako bi trebalo oslikati i ostale zatvore i kaznionice (Jandrić Nišević, 2019). Takvi podaci nam govore da su zatvorenici prepoznali dobrobiti koje za njih ima ova vrsta projekata te je stoga važno nastaviti s ulaganjem u njih kako bi poboljšali uvjete izdržavanja kazne zatvora.

Smatram da je za zatvorenike od velike koristi bilo to što u navedenim programima imali mogućnost kontakta s umjetnicima. Tako su mogli steći nove informacije, povećati znanja o

²¹ <http://uksr.hr/projekti/aktualni-projekti/umjetnost-je-i-u-meni-i-u-tebi/>

umjetnosti i susresti se s različitim percepcijama. Zato mislim da bi se u hrvatskom zatvorskom sustavu vrlo lako i kvalitetno mogao provesti program kao što je radionica kreativnog izražavanja u zatvoru Navalcarnero. U svakom slučaju, potrebno je daljnje ulaganje u razvoj i implementaciju likovnih intervencija u hrvatski zatvorski sustav jer „sam čin stvaralaštva te sudjelovanje u stvaralačkim procesima može doprinijeti promjenama načina na koji vidimo svijet i naše mjesto u njemu“ (Šefčić, 2019).

9. ZAKLJUČAK

Umjetnost predstavlja život koji očituje unutarnje težnje, vrijednosti i stavove pojedinaca, ali i društva općenito. Pruža nebrojene mogućnosti za promjenu okruženja u kojemu se nalazimo, njezinim pokretanjem i trudom otvara se mogućnost za promjenu života svih ljudi, uključujući i zatvorenika (Šefčić, 2019). Likovna umjetnička ekspresija čini sastavnu komponentu penalnog sustava. To je vidljivo kroz postojanje zanatskih radionica u zatvorima, oslikanih zatvorskih murala, ukrašenih omotnica u koje zatvorenici stavljaju pisma koja šalju svojim bliskim ljudima te detaljnih tetovaža koje krase njihova tijela (Gussak, 2007). Likovna umjetnost u zatvorskom prostoru reprezentira njihovu kulturu i simbol je vrijednosti, stavova, ponašanja i znanja.²²

U današnje vrijeme generalno se nedovoljno pažnje posvećuje fizičkom okruženju u zatvorskim prostorima, a poboljšanje estetske dimenzije može imati izrazito pozitivan utjecaj na zatvorenike. Poboljšana estetizacija prostora aktivira moždana područja zadužena za kogniciju i donošenje moralnih odluka što može rezultirati većom razinom komunikacijskih vještina, boljem osjećaju dobrobiti te smanjenju razine anksioznosti i depresije (Piotrowski i Florek, 2015)

Sudjelovanje u likovnim intervencijama zatvorenicima donosi brojne dobrobiti; omogućava im izražavanje osjećaja, poboljšava osjećaj kontrole, razvija komunikacijske vještine i vještine rješavanja problema, povećava kontrolu i smanjuje broj disciplinskih prekršaja, povećava samopoštovanje, motivaciju, jača povezanost s drugima, a smanjuje konflikte.²³ Dovodi do promjene osobnosti i jačanja osjećaja vlastitog identiteta (Carbajal, 2016; Gussak, 2007; Gussak, 2009).

Svi opisani svjetski i hrvatski programi utemeljeni na likovnoj umjetnosti naišli su na pozitivne reakcije od strane zatvorenika, proveditelja i ministarstava. U programu „The Inmate Mural Arts program“ zatvorenici su se nakon provođenja osjećali osnaženo i ostvareno te su razvili osjećaje ponosa i pripadanja (Gussak, 2016). U projektu „Murales de libertad“ zatvorenici su nakon oslikanih murala izjavili da se osjećaju opuštenije, veselije i slobodnije, da im je sudjelovanje u intervenciji utjecalo na promjenu perspektive i smanjenje anksioznosti²⁴. Nakon provedene radionice kreativnog izražavanja u zatvoru Navalcarnero rezultati evaluacije su pokazali kako su zatvorenici imali jako pozitivno iskustvo, uspjeli su

²² <http://www.justiceaction.org.au/art-in-prison>

²³ <https://sites.coloradocollege.edu/hip/art-therapy/>

²⁴ <https://muralesdelibertad.jimdofree.com/>

više naučiti o likovnoj umjetnosti zahvaljujući kontaktu s umjetnicima uključenim u program, osjećali su se prihvaćeno i poboljšali su socijalne vještine (Fernández – Cedena, 2018). Evaluacija programa „The Statewide Indigenous Arts in Prisons and Community Program“ pokazala je da je sudjelovanje u programu zatvorenima omogućilo veći osjećaj blagostanja i povjerenja, nove razine vjerovanja drugima, prilike za ponovno kulturno povezivanje, razvoj vještina za istraživanje karijernih prilika nakon izlaska na slobodu, poboljšano sudjelovanje u drugim zatvorskim programima, povećanu svijest o umjetnosti i kulturi među zatvorskim osobljem i širom zajednicom, veću razinu podrške i poboljšane veze s obitelji i zajednicom (Hallwright, 2012).

Likovne intervencije u sklopu projekta „Uzorna kaznionica“ doprinijele su da se 92,3% zatvorenica ima osjećaj ugodnosti tijekom boravka u prostoru kaznionice (Jurić i Šefčić, 2019), a gotovo svi zatvorenici (91,7%) nakon projekta „Revitalizacija zatvorskog prostora umjetnošću“ odgovorili su kako bi trebalo oslikati i ostale zatvore i kaznionice u Republici Hrvatskoj (Jandrić Nišević, 2019).

Svi ovi podaci govore u prilog važnosti daljnjeg ulaganja i rada u ovakve programe radi poboljšanja uvjeta boravka zatvorenika tijekom izdržavanja kazne i njihovog kvalitetnijeg provođenja slobodnog vremena. Ulaganje u estetske preferencije utječe izrazito pozitivno na sve ljude. Zato je važno ulagati i u izgled zatvorskog prostora. „Biti lišen slobode ne znači nužno i biti lišen ljudskosti, ne gubi se potreba za lijepim i uređenim, kao što se ne gubi volja za životom i potrebom za pripadnošću.“ (Šefčić, 2018).

10. LITERATURA

Carbajal, R.V. (2016). El arte como recurso alternativo para la reinserción y rehabilitación de los internos en centro carcelarios. *Realidad y Reflexion*, 16 (43), 7-20.

Carbajal, R.V. (2017). Arte como recurso alternativo para Oportunidades de Reinserción y Rehabilitación de la población interna en el Sistema Penitenciario Salvadoreño. Humanización de la prisión a través del Arte. *Revista Estudios*, 17 (34), 452-477.

Damjanović, I., Šarić, J. I Mikšaj-Todorović, Lj. (2000). Neki problemi tretmana osuđenih osoba u Republici Hrvatskoj. *Kriminologija i socijalna integracija*, 8 (1-2), 103-116.

Damjanović, I., Jandrić, A. i Doležal, D. (2002). Uloga rehabilitacije u svijetlu novih promjena unutar Zakona o izvršavanju kazne zatvora. *Kriminologija i socijalna integracija*, 10 (1), 49-58.

Erickson, B. (2008). Art Therapy Treatment With Incarcerated Women (doktorska disertacija). University of Central Florida, Orlando.

Farkaš, R. i Žakman-Ban, V. (2006). Obilježja procesa prilagodbe zatvorskim uvjetima zatvorenika/zatvorenica s obzirom na sociodemografske i kriminološke osobnosti. *Hrvatski ljetopis za kazneno pravo i praksu*, 13 (2), 957-990.

Fernández – Cedena, J. (2018). Educación y mediación artística en prisiones. Trabajando por la permanencia de un taller en la carcel de Navalcarnero. *RES – Revista de Educación Social*, (27), 311-331.

Ferszt, G., Hayes, P.M., DeFedale, S. i Horn, L. (2011). Art Therapy With Incarcerated Women Who Have Experienced the Death of a Loved One. *Art Therapy: Journal of the American Art Therapy Association*, 21 (4), 191-199.

Gulin Zrnić, V., Potkonjak, S. i Škrbić Alempijević, N. (2019). Umjetnost i zatvor: kulturnoantropološko istraživanje. U M. Šefčić (ur.), *Revitalizacija zatvorskog prostora umjetnošću* (76-92). Zagreb: Hrvatsko društvo likovnih umjetnika.

Gussak, D.E. (2007). The Effectiveness of Art Therapy in Reducing Depression in Prison Populations. *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology*, 51 (4), 444-460.

Gussak, D.E. (2009). The effect of art therapy on male and female inmates: Advancing the research base. *The Arts in Psychotherapy*, 36 (1), 5-12.

Gussak, D.E. (2016). The Continuing Emergence of Art Therapy in Prisons. U B. Elger, H. Stoeber i C. Ritter (ur.), *Emerging Issues in Prison Health* (67-84). Dordrecht: Springer.

Hallwright, M. (2012). *The Torch Evaluation of the Statewide Indigenous Arts Officer in Prisons & Community Program*. Australian Government.

Hanes, M. J. (2005). Behind Steel Doors: Images From the Walls of a County Jail. *Art Therapy: Journal of the American Art Therapy Association*, 22 (1), 44-48.

Ivanović, N., Barun, I. i Jovanović, N. (2014). Art terapija – teorijske postavke, razvoj i klinička primjena. *Socijalna psihijatrija*, 42 (3), 190-198.

Jandrić Nišević, A. (2015). Penološka rehabilitacija: skripta (interni materijal). Edukacijsko – rehabilitacijski fakultet, Zagreb.

Jandrić Nišević, A. (2019). Rezultati percepcije interijera Zatvora u Zagrebu dobiveni na uzorku ispitanih zatvorenika i djelatnika Zatvora u Zagrebu prije i nakon izvođenja likovnih intervencija. U M. Šefčić (ur.), *Revitalizacija zatvorskog prostora umjetnošću* (46-75). Zagreb: Hrvatsko društvo likovnih umjetnika.

Johnson, L. M. (2007). Jail Wall Drawings and the Role of Artistic Creativity in Community Reintegration. *Justice Policy Journal*, 4 (2), 1-37.

Jukić, R. i Sabljo, M. (2017). Penološka andragogija – zatvorski tretman i mogućnosti resocijalizacije zatvorenika. *Andragoški glasnik*, 21 (1-2), 27-36.

Jurić, M. i Šefčić, M. (2018). Rezultati istraživanja projekta Uzorna kaznionica. U M. Šefčić (ur.), *Uzorna kaznionica* (90-97). Zagreb: Hrvatsko društvo likovnih umjetnika.

Justice Action. Preuzeto s <http://www.justiceaction.org.au/art-in-prison> dana 21.6.2020.

Kalauz, I. (2015). Zatvorski sustav u Republici Hrvatskoj (završni rad). Upravni studij Veleučilišta u Šibeniku.

Kazneni zakon. *Narodne novine*, 125/11, 144/12, 56/15, 61/15, 101/17, 118/18, 126/19.

Liebmann, M. (1994). *Art therapy with Offenders*. London: Jessica Kingsley Publishers.

Lončar, P. (2016). Priprema za izlazak na slobodu i poslijepenalni prihvat zatvorenika (diplomski rad). Edukacijsko – rehabilitacijski fakultet, Zagreb.

Lopez Quiñero, I. (2014). La importancia de la educación y la cultura en el proceso de reinserción. U T. Vidal i M. Ruiz (ur.), *Arte, cultura y carcel* (25-35). Barcelona: Sin Mesura.

Maloić, S., Rajić, S. i Mažar, A. (2015). Značaj suradnje probacijskog i zatvorskog sustava u prevenciji kriminalnog povrata. *Kriminologija i socijalna integracija*, 23 (1), 129-156.

Maraković, M. (2018). Osobna knjiga. U M. Šefčić (ur.), *Uzorna kaznionica* (64-75). Zagreb: Hrvatsko društvo likovnih umjetnika.

Meglić, M. (2018). Iz ruske bajke. U M. Šefčić (ur.), *Uzorna kaznionica* (24-35). Zagreb: Hrvatsko društvo likovnih umjetnika.

Meić, V. (2018). Herbarij. U M. Šefčić (ur.), *Uzorna kaznionica* (36-47). Zagreb: Hrvatsko društvo likovnih umjetnika.

Merriam, B. (1998). To find a Voice: Art Therapy in a Women's prison. *Women & Therapy*, 21 (1), 151-171.

Miholić, M. (2018). Čega se žene ne bi trebale sramiti. U M. Šefčić (ur.), *Uzorna kaznionica* (76-87). Zagreb: Hrvatsko društvo likovnih umjetnika.

Mikšaj-Todorović, Lj., Buđanovac, A. i Brgles, Ž. (1998). Rehabilitacijski programi u institucijama u hrvatskoj penološkoj teoriji i praksi. *Hrvatska revija za rehabilitacijska istraživanja*, 34 (1), 83-92.

Ministarstvo pravosuđa. Preuzeto s <https://pravosudje.gov.hr/zatvorski-sustav/tretman-zatvorenika/6159> dana 17.6.2020.

Murales de libertad. Preuzeto s <https://muralesdelibertad.jimdofree.com/> dana 7.7.2020.

Past, present, prison. Preuzeto s <https://sites.coloradocollege.edu/hip/art-therapy/> dana 25.6.2020.

Piotrowski, P. i Florek, S. (2015). Science of Art in Prison. U T.M. Ostrowski, I. Sikorska i K. Gerc (ur.), *Resilience and Health in a Fast – Changing World* (93-106). Krakow: Jagiellonian University Press.

Ratković Sobota, A. (2018). Stabla. U M. Šefčić (ur.), *Uzorna kaznionica* (12-23). Zagreb: Hrvatsko društvo likovnih umjetnika.

Safe Streets Arts. Preuzeto s <http://www.safestreetsarts.org/> dana 21.6.2020.

Sechrest, L. White, S.Q. i Brown, E.D. (1979). *The Rehabilitation of Criminal Offenders: Problems and Prospects*. Washington, D.C.: National Academy of Sciences.

Snyder, B.A. (1997). Expressive Art Therapy Techniques: Healing the Soul Through Creativity. *The Journal of Humanistic Education and Development*, 36 (2), 74-82.

Stuckey, H.L. i Nobel, J. (2010). The Connection Between Art, Healing and Public Health: A review of Current Literature. *American Journal of Public Health*, 100 (2), 254-263.

Šarić, J. (2006). Individualizacija kažnjavanja u fazi izvršavanja kazne zatvora. *Hrvatski ljetopis za kazneno pravo i praksu*, 13 (2), 867-878.

Šefčić, M. (2018). *Uzorna kaznionica*. Zagreb: Hrvatsko društvo likovnih umjetnika.

Šefčić, M. (2019). *Revitalizacija zatvorskog prostora umjetnošću*. Zagreb: Hrvatsko društvo likovnih umjetnika.

Škvarić, D. (2019). Planiranje grupnog rada s počiniteljima kaznenog djela u Kaznionici u Lepoglavi (diplomski rad). Edukacijsko – rehabilitacijski fakultet, Zagreb.

The Torch. Preuzeto s <https://thetorch.org.au/what-we-do/> dana 13.7.2020.

The Torch. Preuzeto s <https://thetorch.org.au/what-we-do/in-prison/> dana 13.7.2020.

Trillos Gomez, M.P. (2015). Recluso y artista: Intervenciones artisticas en entornos carcelarios (diplomski rad). Facultad de Ciencias Sociales, Bogotá, D.C.

Udruga za kreativni socijalni rad. Preuzeto s <http://uksr.hr/projekti/aktualni-projekti/umjetnost-je-i-u-meni-i-u-tebi/> dana 23.7.2020.

Uprava za zatvorski sustav i probaciju (2020). *Izješće o stanju i radu kaznionica, zatvora i odgojnih zavoda za 2018. godinu*. Ministarstvo pravosuđa, Zagreb.

Uzelac, S., Žakman-Ban, V. i Farkaš, R. (2008). Rad zatvorenika u fazi adaptacije na zatvorske uvjete u hrvatskoj kaznionici. *Kriminologija i socijalna integracija*, 16 (1), 79-108.

YouTube.com. Preuzeto s <https://www.youtube.com/watch?v=seRp2GD8DpU> dana 7.7.2020.

YouTube.com. Preuzeto s https://www.youtube.com/watch?v=Ti3G_9q1iHc dana 7.7.2020.

Zakon o izvršavanju kazne zatvora. *Narodne novine*, 128/99, 55/00, 59/00, 129/00, 59/01, 67/01, 11/02, 190/03, 76/07, 27/08, 83/09, 18/11, 48/11, 125/11, 56/13, 150/13, 98/19.